

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

**АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ
УКРАЇНСЬКОЇ ЛІНГВІСТИКИ:
ТЕОРІЯ І ПРАКТИКА**

Випуск XIV

Засновано 2000 року

**Рекомендовано Вченою радою
Інституту філології
19 березня 2007 року**

**Київ
Видавничо-поліграфічний центр
"Київський університет"
2007**

УДК 81.161.2
ББК 81.2 Ук-5

А 43   Актуальні проблеми української лінгвістики: теорія і практика: Зб. наукових праць. – Вип. 14. – К.: Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет", 2007. – 144 с.

У збірнику наукових праць аналізуються перспективні питання української синхронічної та діахронічної лінгвістики. Наукові праці розраховано на фахівців спеціальних філологічних, філософських, історичних дисциплін, викладачів, аспірантів та студентів вищих навчальних закладів України.

In the collected stories, the perspective questions of Ukrainian synchronic and diachronic linguistics are analysed. For experts in special philological, philosophic, historical disciplines; for teachers, post-graduates and students of the higher educational institutions

Рецензенти: *А.К. Мойсієнко*, д-р філол. наук, проф.;
Л.М. Паламар, д-р пед. наук, проф.

Головний редактор: *Л.І. Шевченко*, д-р філол. наук, проф.

Редакційна колегія: *Г.П.Півторак*, чл-кор. НАН України, д-р філол. наук, проф.; *С.Я.Єрмоленко*, д-р філол. наук, проф.; *П.Ю.Гриценко*, д-р філол. наук, проф.; *Г.І.Халимоненко*, д-р філол. наук, проф.; *Л.О.Кудрявцева*, д-р філол. наук, проф.; *О.І.Ніка*, канд. філол. наук, доц. (відп. секр.); *Л.В.Шулінова*, канд. філол. наук, доц.

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації Серія КВ № 5755 від 15.01.2002 р.

Збірник наукових праць є фаховим виданням із дисциплін філологічного профілю. Постанова Президії ВАК України від 12.06.02 № 1-05/6. Бюлетень ВАК України № 9 за 2002 р.

Адреса редакційної колегії:

01033, Київ, бульвар Т. Шевченка, 14, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Інститут філології, тел. 239-33-66.

ТЕОРЕТИЧНІ ПИТАННЯ МОВНОГО РОЗВИТКУ: ІСТОРІЯ І СУЧАСНІСТЬ

М.І. Зубов, д-р філол. н.

КОНФЕСІЙНИЙ КОНТЕКСТ НАРОДНОЕТИМОЛОГІЧНОГО ОСМИСЛЕННЯ ЕТНОНІМА *САРАЦИНИ*

У статті розглядаються відображення в народних етимологіях етроніма сарацини середньовічних християнських уявлень про мусульман. Доводиться, що зближення назви сарацини (сорочини – срачини) і давньоруського срака ‘анус’ могло виникнути тільки на базі східнослов’янських мовних закономірностей. Відповідно, одна з міфологем про народження сарацин через задній прохід належить саме давньоруській полемічній книжності, а не південнослов’янській. Це важливо для культурно-етнічної атрибуції деяких пам’яток давньої слов’янської книжності.

Reflections in the folk etymologies of the ethnonym Saracen of medieval Christian representations about Moslems are considered in the article. It is being, that rapprochement of the name Saracen and Old Russian sraка ‘anus’ can arise only on the basis of the East-Slavonic language regularities. Accordingly, one of mythologemes about the birth of the Saracens through anus belongs to Old Russian polemic booklore, but not South-Slavonic. It is important for cultural-ethnic attribution of some monuments of the Old Slavic booklore.

Етронім *сарацини* походить від середньолатинського *saracēnus*, де відображене арабське *šark* ‘схід’¹ тобто первинне понятійне представлення етроніма – *люди сходу*. Назва цієї людності, власне, одного із кочівних розбійницьких племен Аравії, вже на початку середніх віків була поширена християнськими письменниками на усіх, хто належав до ісламу.

Унаслідок географічного розташування Русі найближчими її сусідами-мусульманами виявилися південні степові народи. Першими серед них оцінку як *безбожні сини Ізмаїлові* одержали половці після їх нищівного набігу на Києво-Печерський монастир 1096 р. У додаток до цього автор "Повісті временних літ", викладаючи генеалогії степовиків, приписує ізмаїльтянам те, що вони навмисне виводять себе від Сари (*и творят са Сарини. и прозваша има совѣ Саракине. рекше*

Сарини єсмы)², приховуючи факт свого походження від Ізмаїла та рабині Агарі. (У дужках зауважимо, що форма *саракине* тут має грецьке походження, на що, між іншим, указує й відсутність наслідків першої палаталізації).

Передумови появи етимології пов'язані з книгою Буття, з тим її місцем, де говориться, що дружина Авраама Сара через безплідність не могла народити спадкоємника, а тому вмовила Авраама взяти наложницю Агар, від якої й народився Ізмаїл. Проте надалі Бог благословив лону Сари і вона народила Іакова, від якого пішов весь єврейський народ. А від Ізмаїла походять араби та інші кочівники Близького Сходу. Таким чином, коли *безбожні сини Ізмїлові* виводять свій родовід від Сари, то тим самим вони облагороджують своє походження, що й спростовує руський літописець. Ця генеалогічна етимологія є також уже у слов'янській Кормчій XI ст.³, була вона популярною й на Заході⁴. Загалом початок свій це пояснення бере від Исидора Севільського⁵.

Принагідно нагадаємо, що грецька форма етноніма *sarakhnov'* давала поштовх до іншого його народноетимологічного переосмислення. Так, у грузинському «Життепису Вахтанга Горгасала» Джуаншера Джуаншеріані (XI ст.) знаходиться таке місце: «І виступив Еракл (тобто цар Іраклій. – М. З.) у бік Палестини, щоб воювати там. Але там виявився такий собі монах, божа людина, і говорив він цареві: "Біжить, тому що Господь віддав Схід і Південь сарацинам, які у перекладі значать пси Сари"⁶ – пор. гр. κύων, κύωνος 'пес, собака; сука' (і в пейоративному значенні). Подібні звукові зближення стали можливими у візантійський період історії грецької мови, коли звуки, що передавалися літерами *h* та *υ* набули близького звучання до [i] (тобто – *khnov'* = κύωνος). Очевидно, що ця етимологія належить не грузинському автору, а запозичена ним із візантійських джерел.

Цікаво, що за кілька століть до цього, тобто на більш ранньому етапі візантійського періоду грецької мови, видатний християнський письменник Іоанн Дамаскін (близько 675 – 753 або 777) наводить наступне пояснення: "Саракинами ж їх називають, тому що Агар сказала ангелу: Сарра відпустила мене порожньою"⁷. Тут маємо зближення – *khnov'* із гр. κενός 'пустий, порожній'. Пояснення Іоанна Дамаскіна повторює наприкінці XI або початку XII ст. інший візантійський письменник Євтимій Зигабен (пом. 1118 р.), середньовічний слов'янський переклад якого за сербським рукописом XV ст. нам по-

щастило виявити в рукописному зібранні Одеської державної наукової бібліотеки ім. М.Горького: саракуни же є љже агарь рещи къ аггел егда изыгнана є госпожае своеѣ и хожаше по пстини носещи исманла ко сарра тыщ ме ёпсти⁸.

Переходячи безпосередньо до заявленої теми, зазначимо також, що нам уже доводилося звертатися до конфесійних конотацій ет-нонімії в давньоруських писемних джерелах, серед яких центральним у даному аспекті є одне з найбільш вагомих давньоруських повчань проти язичництва – *Слово св. Григорія про те, як раніше у поганстві суцї народи кланялися ідолам*⁹ (надалі СлГр). Пам'ятка детально розглядалася в наших монографії (названа у передуючій примітці) та подальшій докторській дисертації¹⁰. Разом із тим інтерпретативні можливості середньовічного тексту залишаються невичерпними, про що, як одна із ілюстрацій тези, свідчить і подальший аналіз із залученням нових фактів.

У підсумковому викладенні зміст СлГр за різними його списками постає таким. Слов'янський автор-укладач, відштовхуючись від певних місць раннього давньоболгарського перекладу 39 Слова Григорія Теолога, відомого на Русі за рукописом XI ст., говорить про те, що елліни поклонялися богиням (Артеміді, Афродіті, Гекаті, Семелі, якійсь непевній Коруні), які народжували богів-синів за непристойних та бридких обставин, через що ці матері-богині та їх народжені сини ставали об'єктом обожнювання. Від еллінів відповідний культ *рожаниці і рода* перейняли інші народи, як-от: халдеї, єгиптяни, римляни, обези (грузини), болгары (волзькі), туркмени, сарацини, а нарешті – слов'яни, у яких рожаничною парою постають Мокош та Перун (не йдеться про міфологічні реалії – лише про їх книжно-християнську рецепцію).

Не повторюючи аргументації щодо приписування слов'янськими книжниками рожаничного культу халдеям, римлянам, латинянам, грузинам зосередимо увагу саме на етнонімі *сарацини*.

Перше, що викликає певну настороженість з погляду викладеної вище інтерпретації повчання, це те, що мусульман важко звинуватити у віруваннях, подібних до рожаничних, оскільки їх релігія є послідовно монотейстичною, де не залишається місця для жіночих персонажів. Не випадково у пам'ятці відсутні нагадування іудеїв з типологічно тотожним характером віри: іудеї поклоняються єдиному Богу, не

визнають Новий Заповіт і не знають Богоматері, а тому вони справді невразливі з погляду критики ідольського рожаничного культу.

Разом із тим, взагалі кажучи, саме мусульмани та іудеї – представники двох із тих трьох релігій, перед проблемою обрання яких опинився у свій час князь Володимир (плюс ще дилема прийняття християнства східного та західного, латинсько-римського, обрядів) – послідовно піддавалися давньоруській критиці, пор. для прикладу: *еленский старець Перунь и Хорсь жидовинь, два еста ангела громная* в апокрифічній "Бесіді трьох святих" ¹¹ або *вы оубо окаяши жыдове. и сквернии бесурмене* у "Палей Толковій" ¹². Отож відсутність етнімічного позначення євреїв у повчанні є симптоматичною. Слід підозрювати, що в його укладача були якісь особливі підстави з прискіпливістю поставитися до послідовників учення *сарацинського жерця Моамеда і Бохміта проклятого*, як сказано у СлГр.

Це питання розглядав акад. Б.О.Рибаков у зв'язку з хронологізацією пам'ятки і приписуванням її авторства відомому в давньоруській книжності ігумену Данилу, який описав своє паломництво до Палестини: "Прикметою часу й місця є нагадування сарацинів і Магомета, що раптово вриваються в текст руського [*русского* в оригіналі – М. З.] автора. Йдеться в Григорія [мається на увазі 39 Слово Григорія Теолога. – М. З.] про Єгипет, і наш автор зі злобою згадує "проклятого Моамеда, срачиньскаго жерця"; говориться про Крит, і тут нагадується в тих самих виразах той самий "Мамед". Окрім сарацинів, автор знає також їх противників, хрестоносців-фрягів (поставивши їх замість фракійців Григорія), нагадуючи про роги-елефанти ("слоньниці") в числі музичних інструментів. Усе це добре укладається в історичну дійсність XII ст., коли сарацини захопили Єгипет. Заразом наш паломник двічі виставив у найнепристойнішому вигляді тих магометан, які були найближчими до Русі, – волзьких болгар" ¹³.

Таким чином, етніміму *сарацини* надається конкретно-історичний смисл. Не виключаючи такого трактування у принципі, не слід при тому залишати поза увагою, що йдеться про пам'ятку церковну, яка має свої екезегетичні канони: позначення народів завжди так чи інакше спрямовується на їх віру, і тому така проекція не обов'язково повинна відображати конкретні обставини конкретних вражень того чи іншого автора.

Справді, у того ж таки Іоанна Дамаскіна знаходимо, що до часів царя Іраклія сарацини були ідолослужителями і поклонялися вранішній зірці Денниці (тобто Венері) і Афродіті, називаючи її своєю мовою *Хабар*, що значить ‘велика, велична’. Але від часів Іраклія в них з’явився лжепророк, якого називають Мамед (Магомет)¹⁴. Бу-квально те ж саме повторює згаданий вище слов’янський переклад Євтимія Зигабена: **Саракини. даже оубо до ираклиа цра лть идѡломъ сѡжахъ, поклонѡцѣ сѡзвзд дньници и афро^мт ею же бо и хаварь своимь н^х именовахъ кзико^м влет же рчь сѡа велик. тогда же лже-проокъ т^м вьста мѡамеѡв^ь**¹⁵.

Це дає беззаперечні підстави стверджувати, що слов’янський автор СлГр був, очевидно, обізнаний з візантійськими уявленнями про сарацинів і критично залучив їх до того ж кола, що й еллінів та інших, хто поклонявся роду і рожаницям.

Але в чому ж полягає та особлива непристойність, з якою СлГр зображує сарацинів? Торкаючись обставин народження Осіріса, слов’янський автор пише так: **скажеть книга лъжива и сквърньна срачиньскаго жьрца моамеда и бохмита проклатаго ко не лъпым проходомъ пронде. рожа сѡ. того ради и богомъ нарекоша.** Мало того, в одному із списків котрийсь русич-коментатор до цього відразу додає: **и тѡда редиша сѡ сорочинна. Ѧ томѡ, стверджѡють списки пам’ятки, ѡтолѡ начаша мыти гѡзицѡѡ. срачини. и болгаре. и ть-ркмени. и шанко ихъ есть въ вѡрѡѡ то(и). и шмыгѡе то въли-вають въ рѡтъ.**

Як би фантастично не було тут викривлене мусульманство, але це даність пам’ятки – автор саме такими уявляє мусульман. І в цьому полягає головна причина їх критики, узгоджена з магістральною темою повчання: негідні обставини народження як основа того чи іншого культу. Таким чином, звернення критики на магометанство в антирожаничному ключі має у пам’ятці свою внутрішню логіку.

Близькі уявлення про мусульман засвідчені Лаврентіївським літописом під 986 роком у відомому епізоді про вибір віри, коли **продо-ша Болъгары вѡры Бохъмиче**. Завершуючи викладення елементів їхнього віровчення, літописець пише: **и ина многа лѡсть еѡ же нѡльзи писати срама ради**¹⁶ Проте, здається, пояснення цієї "лесті" все ж таки наводиться дещо пізніше у Промові Філософа:

слышахомъ ко приходили сѹть Болгаре. оучаще та принати вѣрѹ свою. нхъ же вѣра wskвѣрнѣеть нбо и землю. иже сѹть проклатѣ паче всѣхъ члвкѣ. оуподобльшеса Бодому и Гомору. дьси бо шмывають шходы сво. поливавшє сѹ водою и в ротѣ вливають и по брадѣ мажут сѹ поминають Бохмита. такоже и жены нхъ творать. тѹ же сквернѹ и ино пѹще. ѿ совокупленъ мѹжьска и женьска вкушають¹⁷.

Схоже місце знаходиться також у «Палєї Толковій»:

и въ члвцѣхъ мир^нски (варіант бесерменьскни в іншому списку) зыкѣ. вѣроуи в (в іншому списку додатся кресню) бохмита. шбаты соуще. (и) шставляю^т подроужь сво и сами сѹ оубо содо^нски смѣшають. и того ради чистятъ ѿшходы (варіант оходы) сво. пачє лица и сѣца^н¹⁸.

В останньому випадку, однак, критика магометанства пов'язана із содомією, що не знаходить виразного відображення СлГр. Це теж може розцінюватися певною мірою як симптом уваги автора конкретно до рожаничного культу, а не до інших виявів поганства. Адже критика содомського гріха добре відома на Русі через апостольські послання Павла (так само і чоловіки, полишивши природні вживання з жінкою, розпалилися своєю пожадливістю один до одного, чинячи ганьбу, чоловіки на чоловіках, і приймаючи на собі самих належну плату свого блуду [Рим. 1, 27]) і відображена, наприклад, такими повчаннями, як "Слово отца нашего Иоанна Златоустаго ... о томъ како първое погани вѣровали въ идолы": *Также и мѹжи нхъ разгордєвшє сѹ. на блудѣ похотєннємъ своимъ. Мѹжи с мѹжи стѹдѣ сдѣвающе зла дѣла творяще*¹⁹ або іаґлово нѣкогого Христолювця ревнитєля по правой вѣрѣи: *шкаменѣ бо срце ихъ в неїстовом пньствѣ. і быша слѹти кѹмиром. кож бо пншет сѣдоша бо людие пити і сти. не в законѣ но во ѹпої и быша пьни. і въсташа ірат(и) и соблѹдиша со ближники своими і того дни погibe ихъ .к. і .х*²⁰.

Можна лише гадати, знав чи не знав автор переробки про звинувачення магометан у содомському гріху. Але в кожному разі їхня літописна характеристика (иже сѹть проклати паче всѣхъ человѣкѣ) явно перегукується з їхньою ж характеристикою у СлГр (и сѹть всѣхъ зыкѣ сквѣрнѣише и проклатѣише) і тим самим узгоджується з критикою саме рожаничного культу. А тому відсутність тут закиду щодо

содомії стає симптомом усвідомленого відбору звинувачень проти магометан.

І все ж таки: звідки береться давньоруська міфологема про народження сарацинів через задній прохід? Адже візантійського підґрунтя безпосередньо для неї не було. Схоже на те, що з'являється вона з того ж таки народноетимологічного переосмислення фонетичної форми назви *сарацини* (*саракини*). Справді, переосмислення назви *сарацини* як *сини Сари* на давньоруському мовному тлі підтримується паронімічно-атракційним зближенням фіналіти -*цини* і слова *сьни* (з урахуванням уніфікації типів основ іменника – архаїчнішою є форма *сьнове*), точно так само, як і візантійське переосмислення *sarakhnov'* – *пси Сари* на базі ресурсів грецької мови.

У контексті постійної етимологічної уваги до етноніма інші підґрунтя до пояснення давали давньоруські фонетичні трансформації назви. Перший поштовх ішов від її гіперкоректного переосмислення на фоні питомих повноголосних форми як *сороцини* (*сорокини*). На цій підставі вже постає неорганічна неповноголосна форма – *срацини*, а також *сракини*. Уся ця варіативність назви рясно засвідчена джерелами. Нарешті усвідомлення слова як питомого слов'янського веде до появи в ньому результату першої палаталізації – *срачини*. До того ж у певних випадках північноруське цокання нівелює фонетичну відмінність обох форм – *срацини* і *срачини*. Виникле морфологічне чергування *срак-/срач-* на тлі розхожих уявлень про содомію в мусульман чи не напряму спонукає до зближення етноніма з питомим слов'янським *срака* 'анус, задній прохід'. Звідси й постає внесена в СлГр міфологема про непристойне народження сарацинів.

Приймаючи таке пояснення, з необхідністю слід погодитися, що це саме давньоруська міфологема. Адже книжники слов'янського півдня не знали регулярного співвідношення неповноголосних та повноголосних форм. Тому там форма етноніма *саракини* ніяким чином не могла переосмислюватися як повноголосна *сорокини*, а далі трансформуватися в неповноголосний відповідник *срачини* (подібних форм південнослов'янські пам'ятки справді не знають).

Висновок є принциповим з того погляду, де укладене СлГр – на Балканах чи на Русі. Першій позиції дотримуються, наприклад, болгарські дослідники А. Калоянов та Т. Моллов²¹. Проте їх позиція не узгоджується з тим, що СлГр хоча й написане церковнослов'янською

мовою, проте має яскраві давньоруські мовні прикмети (тобто йдеться про давньоруський ізвод церковнослов'янської мови), а до того ж лінгвотекстологічні особливості досить точно показують, що СлГр укладене на підставі давньоруського списку XI ст. творів Григорія Богослова – саме його, а не якогось іншого²². Це значить, що СлГр укладене, найімовірніше, на Русі.

У кінцевому підсумку висновок про давньоруський ґрунт переосмислення у СлГр етноніма *сарацини* також узгоджується з доказами того, що СлГр в його остаточному вигляді було укладене на Русі.

¹Фасмер М. Этимологический словарь русского языка. В 4 т. Т. 3. – М., 1987. – С. 561; ²Полное собрание русских летописей. – Т. 2. Ипатьевская летопись. – СПб., 1908; ³Бенешевич В. Н. Древне-славянская кормчая XIV титулов без толкований. – СПб., 1906. – С. 701; ⁴Чекин Л. С. Безбожные сыны Измаиловы // Из истории русской культуры. Т. I (Древняя Русь). – М., 2000. – С. 695; ⁵Пиков Г. Г. Империи в мировой истории // [URL] <http://students.gf.nsu.ru/medieval/Imp-f.html>; ⁶Джуаншерияни Джуаншер. Жизнь Вахтанга Горгасала // [URL]: <http://www.vostlit.info/Texts/rus4/Gorgasal/text2.phtml>; ⁷Дамаскин Иоанн. О ста ересеях вкратце. Откуда они начались и от чего произошли // [URL]: <http://www.biblicalstudies.ru/Lib/Father58/IoDamas9.html>; ⁸Зигабен Евтимий. На богомиле. на саракуну // Рукопис № 1/108 Одеської державної наук. бібліотеки ім. М. Горького. – Арк. 24; ⁹Публікації пам'ятки за відомими списками див.: Гальковский Н. Борьба христианства с остатками язычества в древней Руси. II. Древние слова и поучения, направленные против язычества в народе // Записки Московского Императорского археологического института – М., 1913 – Т. XVIII – С. 17-35; Зубов М. І. Лінгвотекстологія середньовічних слов'янських повчань проти язичництва. – Одеса, 2004. – С. 318-330.; ¹⁰Зубов М. І. Слов'янські повчання проти язичництва в лінгвотекстологічному висвітленні / Дис. ... д-ра філол. н. – Одеса, 2005; ¹¹Васильев М. А. "Хорс жидовин": древнерусское языческое божество в контексте проблем Khazaro-Slavica // Славяноведение. – 1995 – № 2. – С. 47.; ¹²Палея Толковая // Философские и богословские идеи в памятниках древнерусской мысли. – М., 2000. – С. 144; ¹³Рыбаков Б. А. Язычество древних славян – М., 1981. – С. 12-13; ¹⁴Дамаскин Иоанн. О ста ересеях вкратце...; ¹⁵Зигабен Евтимий. На богомиле. на саракуну... – Арк. 24; ¹⁶Полное собрание русских летописей. – Т. 2. Ипатьевская летопись... – Стлб. 72.; ¹⁷Там само. – Стлб. 73.; ¹⁸Палея Толковая... – С. 143; ¹⁹Гальковский Н. Борьба христианства с остатками язычества в древней Руси... – С. 59.; ²⁰Тихонравов Н. А. Слова и поучения, направленные против языческих верований и обрядов // Тихонравов Н. А. Летописи русской литературы и древности – М., 1862. – Т. IV.

– Отд. III. – С. 90; ²¹Калоянов А., Моллов Т. Слово на Тълкувателя – един неизползван източник за старобългарската митология // Българска етнология. – София, 2002. – Бр. 4. – С. 25-41; ²²Зубов М. І. Лінгвотекстологія середньовічних слов'янських повчань... – С. 82-184 та ін.

Л.І. Шевченко, д-р філол. наук

СЕМАНТИКА ПОНЯТТЯ "ІНТЕЛЕКТУАЛЬНИЙ" В СИСТЕМІ ЛІНГВІСТИЧНИХ КАТЕГОРІЙ

У дослідженні в контексті теорії інтелектуалізації літературної мови здійснено аналіз мотиваційних ознак, які визначили термін "інтелектуальний".

The research of the theory of intellectualization of a language made the basis of term "intellectual".

Карл Поппер у дискусії з Томасом Куном про розуміння поняття "нормальна наука" вважає за необхідне підкреслити, що йому й на думку не спало б сперечатися з приводу терміна. За умови, сформульованої К. Поппером, що серед небагатьох учених, які залишилися в історії науки, всі були "нормальними", "або взагалі хтось із них був таким"¹.

Залишаючи поза аналізом предмет дискусії, яким є "нормальна наука" (не з причини ігнорування заявленого авторами важливого, за суттю епістемічного питання, що давно викликає у нас інтерес), зупинимося на тезі про доречність/недоречність зосередження наукових зусиль на понятійному об'язі будь-якого терміна, коли *definitio essentialis*^{*1} визначає його розрізнявальну здатність у системі наукового знання.

Із цього погляду термінологічне поняття інтелектуальний залишається в мовознавстві і досі недостатньо окресленим, полісемантичним, а звідси його дифузність і нестрогість. Часто спостерігається навіть універсалізація атрибутивної за функцією семантики лексеми інтелектуальний (і інтелектуальний, тобто віднесений до позитиву), що призводить до термінологічно неконкретизованої сполучуваності: *інтелектуальний автор, інтелектуальний виклад, інтелектуальний погляд* (на проблему), *інтелектуальні зусилля, інтелектуальна проза* та ін.

¹* *definitio essentialis* – (лат.) суттєве визначення, істотне судження

Зауважимо, певне намагання прояснити ситуацію і структурувати лінгвістичний науковий апарат вже здійснювалися. Зокрема і нами в монографії 2001 р. "Інтелектуальна еволюція української літературної мови: теорія аналізу"², де у словнику "Категорії, терміни, дефініції, понятійний апарат дослідження", що передує тексту монографії, запропоновано такі основні типи понятійного обсягу інтелектуально-го: інтелектуальна свідомість, інтелектуальні стилі, інтелектуальні характеристики. Семантика поняття інтелектуальний узгоджується автором із домінантними ознаками інтелекту й інтерпретується як "відзначений інтегральними характеристиками інтелекту"³.

Зрозуміло, визначені нами типи понятійного обсягу інтелектуального не вичерпують усіх можливостей епістемічної розробки терміна, у праці окреслено лише *characteristica universalis**², що підпорядкована заявленій проблематиці і способам її розв'язання.

Переконаності авторові в тому, що визначений напрямок аналізу семантичної кореляції терміна інтелектуальний із дотичними науковими абстракціями має внутрішню логіку і є методологічно інструментальним, додають актуальні для сучасної науки тексти. Так, у Імре Лакатоса у характеристиці індуктивного методу інтелектуальний вплив на науку синонімізується з усвідомленим, розумним, зумовленим пошуком істини*³. Можлива понятійна тотожність і з поняттям "пізнавальний", що гармонізує з інтегральними характеристиками інтелекту*⁴. Врешті, і цитований нами К. Поппер

---

²* *characteristica universalis* – (лат.) загальна, універсальна характеристика

³* "Існує радикальний напрямок індуктивізму, представники якого відмовляються визнавати будь-який зовнішній вплив на науку – інтелектуальний (виділ. нами – Л. Ш.), психологічний чи соціологічний. Визнання такого впливу, вважають вони, призводить до неприпустимого відходу від істини. Радикальні індуктивісти визнають лише той відбір, який випадково здійснює нічим не обтяжений розум" (Імре Лакатос. *История науки и ее рациональные реконструкции* / Томас Кун. *Структура научных революций*. – М., 2003. – с. 461).

⁴* "Деякі суперечки про пріоритет (йдеться про важливу для раціональної оцінки ситуацію, коли з погляду екстерналістської методології визначається пріоритет конкуруючих програм у передбаченні нового факта – Л. Ш.) можна пояснити інтелектуальним інтересом (виділ. нами – Л. Ш.), а не просто марнославством і честолюбством, тоді виявляється важливість тієї обставини, що теорія Тіхо Браге, наприклад, лише *post hoc* була успішною в поясненні спостережуваних фаз Венери і відстані до неї, а не вперше це було

інтелектуальний пошук, і навіть радикальніше – інтелектуальний прорив у властивому йому метафоричному викладі асоціює з інтелектуальною революцією: "Треба визнати, що дискусія між людьми, вихованими в різних концептуальних каркасах, є непростою. Але не може бути нічого більш плідного, ніж така дискусія, ніж зіткнення культур, яке стало стимулом деяких найбільших інтелектуальній революцій (виділ. нами – Л. Ш.).

Я припускаю, що інтелектуальна революція часто виглядає як релігійне звернення. Нове розуміння може вразити нас, наче блискавка. Але це не означає, що ми не в стані критично і раціонально оцінити наші попередні погляди у світлі нових"⁴.

Таким чином, в атрибуції будь-якого наукового терміна інтелектуальний корелюється з характеристиками пізнавальності, структурованості, логічної впорядкованості й інших інтегральних ознак розвиненого розуму, які (поза необхідністю доведення) приймаються сучасною лінгвістикою. З цього погляду поняття інтелектуальний набуває самостійного дефінітивного статусу в системі лінгвістичних категорій, що термінологічно, як правило, пов'язані з номінацією (мовних одиниць, структур, явищ та ін.). Атрибутивне за граматичною функцією поняття таким чином не лише кваліфікує номінацію, а й постає як самодостатня категорія.

Семантику поняття інтелектуальний перспективно, на наш погляд, розглядати і в парадигмі структурованості мисленнєвої діяльності за принципом "частина – ціле".

Ідея аналізу опозиційних відношень "частина – ціле" не є новою в методології науки, і лінгвістика в цьому не виняток. Дозволимо собі покликання на результативність аналізу, зокрема З.М. Шаляпіної, в дослідженні розширеної стратифікаційної моделі мови, коли мовознавець відштовхується від нерозчленованого розуміння протиставлення "частина – ціле" у Р.Якобсона і в такий спосіб формулює сутнісний підхід до моделювання мовної компетенції⁴. Проблема вирішення конкретно сформульованого лінгвістичного питання логічно приводить З.М. Шаляпіну до необхідності опрацювання інтегральних характеристик мовної компетенції, а отже вирішення завдання в системі лінгвістичних абстракцій. Аналогія з пошуком підходу до ро-

---

точно передбачено коперніканцями, або що картезіанці вміли пояснити все те, що передбачали ньютоніанці, але тільки *post hoc* (Імре Лакатос. История науки и ее рациональные реконструкции / Томас Кун. Структура научных революций. – М., 2003. – с. 480)".

зуміння дефінітивної сутності поняття інтелектуальний у системі категорій філологічного наукового знання очевидна. Співвідносність і водночас розрізнявальна здатність понять "інтелект" – "інтелектуальний" узгоджуються як кореляція "частини" і "цілого", але не заміщують понятійне поле і семантико-синтагматичну сполучуваність одне одного.

"Частина – ціле" як методологічна диспозиція **явища – відношення, явища – властивості** має універсальний характер і корелюється з науковим уявленням про інтелект і його симетричну характеристику – інтелектуальну сутність об'єктного світу (а отже і його понятійного представлення).

Водночас маємо парадокс. Своєрідний *quaternio terminorum*⁵, що спричинено як атрибутивним статусом поняття (властивість явища, але не саме явище), так і двозначністю терміна. Традиція зосередженості мовознавців лише на термінах-номінаціях відіграє в цьому випадку не останню роль. Зауважимо, що ні енциклопедичний словник "Українська мова", ні інші енциклопедичні й неенциклопедичні (але зорієнтовані на повний опис семантики слова) словники не подають окремої статті з визначенням обсягу поняття і стратифікацією його інтегральних характеристик, або ж вказівкою на самодостатню термінологічність поняття інтелектуальний. Часто вживане, певною мірою кваліфікаційне (як віднесеність до аналізованого явища) поняття інтелектуального дістає в мовознавстві, таким чином, суб'єктивних тлумачень.

Якщо виходити з логіки наукового знання й уявлень про його стадіальний розвиток, будь-яка терміносистема в процесі вдосконалення набуває ознак структурованості та дефінітивності. Понятійний обсяг термінів у такому разі є досить чітко окресленим і скорельованим, адже йдеться про систему репрезентації наукового світогляду.

У запропонованому контексті, на наше переконання, є необхідність інтерпретувати поняття інтелектуальний: як лінгвістичну категорію, що має смислорозрізнявальні диференційні характеристики, відноситься до мовознавчої терміносистеми (і водночас узгоджується з загальнонауковою термінологією), а також корелює з поняттям інтелекту за універсальним принципом пізнання явище – відношення.

---

⁵* *quaternio terminorum* – (лат.) логічна висновкова помилка як результат двозначності терміна.

¹Поппер Карл. Нормальная наука и опасности, связанные с ней / Томас Кун. Структура научных революций. – М., 2003. – С. 531; ²Шевченко Л.І. Інтелектуальна еволюція української літературної мови: теорія аналізу. – К., 2001. – 477 с.; ³Там само. – С. 12; ⁴Поппер Карл. Нормальная наука и опасности, связанные с ней / Томас Кун. Структура научных революций. – М., 2003. – С. 535.

В.Й. Горобець, канд. філол. наук

БІЛЯ ВИТОКІВ ВІТЧИЗНЯНОЇ СЛАВІСТИКИ

Емпіричні спостереження староукраїнських граматистів, лексикографів та перекладачів за відмінностями у слов'янських мовах засвідчують синкретичні підходи в аспектології, зумовлені станом накопичення фактів, як і вимушеною участю в розвиткові російської мови в добу дворянського просвітництва XVIII ст.

The empirical observations by the Ukrainian grammatists, lexicographers and translators on divergences in the Slavic languages demonstrate some syncretic approaches in aspectology that were conditioned by the state of facts as well as by forced participation in the development of literary standard of Russian during the Enlightenment in the XVIII century.

У добу раннього Просвітництва, паростки якого простежуються в умовах ренесансних та барокових соціально-культурних впливів із Заходу, дається взнаки зацікавлення українців спільністю походження слов'янських етносів. Поставлена здавна в центр емпіричних спостережень "словенська" (старослов'янська) мова усвідомлюється філологами XVI – XVII ст. як родовідна основа слов'янських мов. Виразна відмінність у природному мовленні слов'ян чимдалі насторожувала книжних поетів, збуджуючи зацікавлення неповторними формами вислову, а також прагнення залучити декотрі відповідники до синкретичних за змістом і формою слов'янізмів, що впадали у вічі митцям барокової поезії, ораторської прози. На рідномовний ґрунт переносилися всі пізнані автором "тотожники", передусім, із західнослов'янських мов і, звичайно, із середньовічної латини, створюючи химерні за строкатістю ряди співвідносних слів.

Від етапу аморфного нагромадження розмаїтих одиниць, враховуючи етнографізми, місцеві екзотизми, споглядання за барви-

стістю "тождеслововъ" у перекладній частині староукраїнських лексиконів XVI – XVII ст., до свідомого переміщення на видноколо природних відповідників у зв'язних контекстах різножанрових пам'яток – такий не завжди помітний перерозподіл виражальних засобів мотивувався пошуками досконалих висловів. Концентрація строкатих елементів упродовж XVII – XVIII ст., так званих макаронізмів, зумовлювалася ще прагненням наблизитися до читацької аудиторії, хоча смаки митця, його бажання перенести за образним висловом А. Радивилівського "разные словесъ цвѣти", ніби розсаду на власний ґрунт (див. "Огородокъ Маріи Престой Бѣцы" 1676, ст. 11) було визначальним у свідомості книжників, зокрема представників ораторського мистецтва, літописання, перекладної прози й поезії. І тут справа, очевидно, не лише в змісті твору, але й у викладі думок, черпнутих "з разныхъ учителей црковныхъ и проповѣдниковъ Слова Бжого, что(м) колвекъ зъ розныхъ авторовъ и гисторій избрала, написаль" ("Огородокъ...", ст. 9). У цьому зв'язку, подальше подолання атомарних досліджень фактів має відбуватися на вияві функціонального навантаження елементів, маркування стилістичних їх ознак, завдяки персоніфікованому аналізу контекстів пам'яток різних жанрів задля об'єктивної мотивації виділених у колі нашарувань засмічень. І тоді, з огляду на надлишковість, що зумовлена хисткістю давніх літературних норм мови, мало що скажеш, наприклад, читаючи такий фрагмент із твору А. Радивилівського: "Щ пренайчѣтшаа и пренайчѣйшаа Дѣво Мріє! Ты мое здравіє, ты моа крѣпость! Ты моа слава, и честь. Юдина моа оутѣха, єдино мое веселіє, до тебе Патронки моєй, заступници, ходатайци и защитници..." ("Огородокъ...", ст. 3). Стилістична маркованість слов'янізмів, як і полонізмів у фігуральних висловах беззаперечна.

У знаменитій граматиці І. Ужевича¹, що викладена латиною, рідна мова окаямляє вихідні церковнослов'янські граматичні форми в парадигмах. І не лише факти південно-західних говорів української мови, але й подані автором паралелі з інших слов'янських мов (польської, чеської та ін.) допомагають вирізнити зміни в живому мовленні через зв'язок зі старослов'янською мовою й латиною.

Заслуговують на увагу висліди Є.М. Кудрицького, видавця і текстолога обох списків граматики, який на продовження думки Г.В. Ягича, висловленої в "Історії слов'янської філології", застерігає: "Цілий

ряд прийомів І. Ужевича у викладі граматичного і взагалі мовного матеріалу не можна пояснити, спираючись лише на традиції українських граматистів. Таке, наприклад, його прагнення в арраському рукописі познайомити читача з основними слов'янськими алфавітами (62₂, 17₂), називаючи кожну літеру і слов'янськими (кирилицею), і латинськими літерами"². І ще: "Автор приділяє увагу розходженням і збігам у дієслівних формах живих слов'янських мов поряд із церковнослов'янською (44_{а,б}; 70_{1,2}; 71₂), особливо зупинившись на мовах поляків і русинів. Наприклад, при церковнослов'янській формі минулого часу *писахъ* поляки і русини користуються, як зазначає І. Ужевич, формою *писалемъ*, проте деякі русини вимовляють *писавъ емъ* і *писавемъ*... Зате форми інфінітива польської мови на *ас'*, *ис'*, *ес'*, *іс'* – *rizac'*, *czuc'*, *strzec'*, *bič* (44_а), – зазначає автор, – відрізняються від інших слов'янських: русинів, богемів, моравів – *писати*, *чити*, *робити*, а також від церковнослов'янської мови: *дерзати*, *глаголати*. А в формі дієприслівника *читаючи* (за термінологією І. Ужевича, дієприкметник самостійний в паризькому рукописі і герундій – в арраському) русини відрізняються і від поляків (*czytajac*), і від богемів, моравів та далматів (*чита'ици* – *chŷtaici*) (71₁) тощо"³.

Певна річ, ідеться про філологічні узагальнення. Проте фактологічні матеріали для зародження славістичних студій накопичувалися здавна у східнослов'янській лексикографії з її увагою не лише до церковнослов'янської мови, але й до живих мов – української, білоруської та російської.

Отже, на відміну від автора граматики словінської мови Адама Богорича (1584 р.), який уже в заголовку праці зауважив спорідненість між мовою московитів, русинів, поляків, богемів, лузатів (лужичан) та далматів і кроатів, І. Ужевич виявився досить пристрасним і самокритичним дослідником. Але водночас в авторів-слов'ян, які були майже сучасниками, відчувається, як справедливо доводить Є.М. Кудрицький, щось спільне і в практичній меті створення такого посібника і в ідейному задумі – окреслити, явити світові ще одну слов'янську мову в ту епоху, коли в боротьбі проти своїх політичних і класових ворогів почала формуватися національна свідомість кожного слов'янського народу та зароджувалася ідея всеслов'янської єдності⁴.

До таких ранніх блискіток можна віднести "Алфавить простран-ных речей" перший українсько-російський словник початку XVII ст. з

архіву Івана Огієнка, складений десь поміж 1596 – 1619 р.⁵ Реєстр рукопису увібрав частково слова з відомого "Лексикона" Лаврентія Зизанія, проте в оригінальності словника анонімному авторові важко відмовити. Мова у тлумачній частині праці – російська. Та справа не в тім. Зародження диференційного підходу до оцінки мовних фактів звичайно пов'язується з аналізом усієї сукупності лексиконів і граматичних праць, які з'явилися в Україні до і після цієї пам'ятки, де порівняння здійснювалося за традиційним об'єктом – власне словенською (церковнослов'янською) мовою. Проте в даному випадку маємо за вихідну українську мову. Поглиблене зацікавлення нею зумовило потребу в енциклопедичних тлумаченнях, передусім етнографічних реалій:

Русалія – игрища, или игры скомрашескія (с. 34);

черевики – красныя сапоги;

віно, війно – написаніє, еже кто обручить себѣ невѣсту и творить писанієм крѣпость промеж себя, и то писаніє наричется вѣино (с. 29).

Специфічно українська лексика, в тому числі й запозичення, ще не відомі росіянам, витлумачуються за допомогою не одного відповідника, а шляхом описового (енциклопедичного) прийому: *спаѣдок* – наслѣдіє, стараніє, попеченіє (с. 35); *черниці* – ягоди растутъ (36); *вечеря* – поздній обѣдъ, или ужинъ (28); *витаю* – еже кто путь мимо ходя, и въ домъ чій вшедъ мало почиеть, як странень , и таковое пребываніє в чужом дому наричется витаніє, еже есть иностранствіє (8); *геѣманъ* – тысячникъ воинствъ, или князь (29); *друкуеть* – книги печатаетъ (30); *дядиная* или тетка (30); *ланицуги* – желѣза еже есть узы желѣзны; *прагну* – жажду или пити хошу (34).

Водночас чимало диференційної лексики витлумачується за допомогою однослівних відповідників. Наприклад: *муляръ* – каменщикъ (32); *нидѣю* – унываю (32–33); *оцет* – уксусъ (33); *примуѣую* – прилѣжу (34); *уживаѣю* – употребляю (35); *чреды* – стада (36); *тесельство* – дрѣводѣлство (35); *цыдула* – свитокъ (36); *ганьба* – хула (29); *дбаю, не дбаю* – не брегу (29); *каламари* – чернилница (31); *лаѣодна* – угодна (32); *праца* – труды, *працюю* – труждаюся, *працуютъ* – дѣлают, *за працюю* – за труды (34).

У зв'язку з перервністю розвитку староукраїнських мовних традицій в умовах імперського правління та унікально складним розвитком літературних норм російської мови упродовж XVIII ст. можна звернути-

ся до внеску когорта видатних співвітчизників, передусім вихованців Києво-Могилянської академії – вчених, проповідників, що до певної міри "пом'якшив" просування її до природного стану. Проте здійснені найрішучіші кроки в цьому напрямі В.Тредіаковським і М.Ломоносовим, як і видатними граматистами, а з іншого боку, плідна перекладацька діяльність представників української еліти (К. Кондратович, Г.Бужинський, Ф.Лопатинський, династія Туманських, Політиків та ін.) потребували послідовнішої переорієнтації на зміну парадигми. Радикальний перехід виявиться у 80-ті, на початку 90-х рр. XVIII ст., з появою статті невідомого автора "О языкѣ" (див.: Опыт трудовъ Вольного Россійского собранія при Имп. Московскомъ университетѣ – М., 1783, ч. VI), де недвозначно мовиться: "Языкъ народа есть изображение его дарования. Языкъ выражаетъ впечатленіе мыслей нации. Но буде (языкъ) сдѣлается не естествененъ, тогда онъ размышленію есть важнымъ препятствіемъ. Чистота природного языка почти у всѣхъ народовъ была началомъ художествъ и науки".

Проте ця програма буде зреалізована пуристами академічної школи, зокрема в галузі перекладної лексикографії, у 90-ті роки і за межами XVIII ст.

Еволюційний етап, що передував якісній зміні парадигми, пов'язувався з класицизмом, через те при втіленні реформаторських концепцій М. Ломоносова в центрі лінгвоаналізу перебуває та ж церковнослов'янська мова, хоча і в щільній сув'язі з живою російською мовою, доповнюваною (свідомо чи підсвідомо) пізнаною фактологією зі споріднених слов'янських, передусім української. Остання, на погляд її носіїв, часто виявлялася виразнішою через давню літературну традицію використання, у зв'язку з чим сприймалася як поширювач виразових засобів природної російської мови.

Важко однозначно судити, якими ще мотивами керувалися українські перекладачі з кола високоосвічених представників еліти, проте загальна тенденція до оприроднення ще надто слов'янізованої в книжному різновиді російської мови виявляється досить помітною в художніх і наукових перекладах, у двомовній і багатомовній академічній лексикографії XVIII ст. Звернімося до Кириака Кондратовича, що творив у Росії. Цей син Ахтирського сотника (загинув у Полтавській битві) закінчив Київську академію і згодом став перекладачем у Ф. Прокоповича, В.М. Татищева, займаючи посаду колезького асесора.

Він є автором першого польсько-російського словника диференційного типу, перекладна частина якого засвідчує реалізацію теорії трьох стилів М.В. Ломоносова: "Польській общій словарь и библейский съ польскою, латинскою и россійскою новоисправленною библиями смѣчиванъ; тройственным штилем, высоким, средним и простонародным на россійскій язык переведень Кириакон Кондратовичем. В Санктпетербурзѣ при Имп. Акад. наук, 1775 года" (292с.)⁶. Складність методу й новизну праці виявляє авторська передмова – "К читателям": "Господа польскіе переводчики! ...перевел Вам польский словарь тройственным штилем, высоким, средним и низким штилем, ради разных переводимых матерій. Єжели вы Эзоповы фабулы будете переводить высоким штилем, то равно погрѣшите, какъ высокую матерію площаднымъ.

1) Я вѣздѣ въ моемъ семь переводѣ положилъ синонимы, т. е. тождественности, наприм. *Diabel* дѣволь, чертъ, бѣсъ, демонъ, злый дух, ангель, сатанинь, и проч.

2) Раздѣлили я нумерами вездѣ имена, разные значенія имѣющія наприм. *Binda* 1) скурочъ у шляпы, 2) головная повязка, 3) завѣса церковная, 4) перевязка ручная, 5) рыба сибирская, называемая, мунсун на сивовъ похожая".⁷

Одразу відзначимо, що цей "Дикціонеръ или словарь польскій съ россійскимъ" – така далі йде конкретна назва цієї праці, в перекладній частині відображає також українську, пізнану ним з уст народу лексику, як-от:

But струг коломенскій, водовик, барка, дубасъ, судно водяное (4).

Bez drzwo, черемха (5).

Ber праер. кром, окром, оприч, кромѣ (5).

Bor, боръ, соснякъ (10).

Chrobicę, скрыплю, верещу, трещу (14).

Czóln, łodka, лодка, челн, верейка (18).

Dzisiejyszy, теперишній, нынѣшній, севоднишній (26).

Dzura, дира, скважина. (26).

Flasza, сулея, бутыль, flaszka, сулейка, бутылка. (26)

Ginę, гину, гибну, пропадаю, погибаю (31).

Gnidosz, siec, гнидникъ трава или вшивая трава (31).

Gruhotanię, трѣскъ, скрышь, шумъ (35).

Hajduk, drab, пѣхотный солдатъ, гайдукъ (37).
Kwoka, квокчет, курица (39).
Legowisko, лежанка, язвына (62).
Lębk, ptak, филинь, птица или сычъ, аистъ (62).
Lilia, лилія, лилея, liliowu, лилїйный, лилейный (68).
Lotny, пернатый, крылатый, парящій, летучій (69).
Mankuty, лѣшаць (68).
Młodniłę, молодцю, млодцю (73).
Nieszczódry, скупъ, жидоморъ, скупага, нещедрый (94).
Naginam czego нагинаю (78).
Nagnęcie, нагнутіе, нагинаніе (78).
Nieslysze, nieprzyzwalam, спорю, непристаю (92).
Nieuczias, не впору, не пора, безвременно (96).
Niewoniający, непахнучій, неблаговонній (97).
Nonieyszy, нынѣшний, теперешній, днешній (99).
Niza, низина, низи'на (99).
Nosa szerokiego, широконосый, курносый, калмыконосый (99).
Nosa zakrzywioného кривоносый (99).
Oblączysto czynię, нагибаю, сгибаю, згинаю (102).
Oblączysty выпуклый, загнуть, согнут (102).
Piekarka, повариха, куховарка, приспѣшница (121).
Pludry, порткы, штаны (125).

Виділені в спеціальних контекстах українізма становлять помітне явище у слов'янській лексикографії, адже залучені синоніми до російських слів, адресовані передусім польським перекладачам, могли потрапити на смаки не лише росіян, до того ж, ймовірно уживалися на суміжній території (покресових регіонах). Потрібні на те додаткові студії. Проте ігнорувати ці факти не слід, адже навіть доскіплива російська критика в особі М. Ломоносова дошкуляла авторові у певній нерозбірливості, на що доводилося відпиратися таким зізнанням: "По судьбе я знать подъ такою планетою родился, что не жалуют меня русские, думая, я малороссиянинъ, да и не жалуютъ меня малороссіяне, думая, что русский. Я – русский человек, а не малороссиянинъ, только я тем себя испортилъ, что в Киеве чрез 15 лет учась привыкъ к ихъ выговору."⁸

Ще в 1747 р. К. Кондратович переробив словник Христофора Целларія "Целлариев дикционер русскій с латинскимъ" для Академії наук,

що відразу потрапив на рецензію до М. Ломоносова, який, розкритикувавши його, виявив "нарочитое число весьма новых и неупотребительных производных же слов".⁹ Натомість художні переклади з латини в самого О. Шишкова здобули найвищу оцінку: "Если бы он (Овидий) писал прозою, то бы прочитав подобный переводъ, можно было не иметь желанія читать подлинникъ".¹⁰

Докорінно відрізняється за вишколом і досконалістю російська частина в перекладному "Словарѣ на шести языках" Г.А. Політики, в основу якого ліг Англо-латино-грецький словник Дж. Рея, виданий у Лондоні 1763 р.¹¹ Російська мова виразно потіснила старослов'янські елементи, як і запозичення. Стабілізація природних форм вислову підтримується через наведені в реєстрі живомовні українські відповідники (частіше в постпозиції): *девясиль*, *девятисиль* (28), *лѣсная орѣшина*, *лѣщина* (44), *маслина*, *оливка* (48), *сурокъ*, *бабакъ* (62), *слабъ*, *хворъ* (110), *рубаха*, *сорочка* (124), *стичка*, *сѣрникъ* (184), *стульчакъ*, *нужникъ* (188), *свирѣль*, *свирѣлка*, *дудка* (248), *скобель*, *стругъ* (232), *пучина*, *выръ*, *водоворотъ* (10), *сапожникъ*, *башиманникъ*, *чоботаръ* (234). Але співзвучні українські відповідники до слов'янізмів уживаються в ролі заголовних (у препозиції) до останніх, типу *скрыпка*, *скрыпица* (225), *жаба*, *лягушка* (60), *лукавство*, *хитрость* (166), *пестругъ*, *рябець* (78). Декотрі з українізмів видаються єдиними відповідниками до слов'янізмів: *сопѣль*, *сопѣлка* (228), *предвері'*, *мѣсце пред входомъ въ домъ*, *пристѣнокъ* (134). Деривати через активне уживання виносяться на чільне місце в реєстрі: *засовка*, *запирка*, *запор* (136). Семантичні неологізми (*дуля* "сорт великої груші" (50)) суспільно-історичні етнографізми в лексиці (*булава*, *дубина* – 222), питомі звукові форми (*змій*, *водяна змія* – 66; *злий дух* – 144) займають чільне місце в реєстрі російської частини Словника, відображаючи загальні процеси демократизації в мові. З іншого боку, послідовне наведення українських назв місяців до давньої латиномовної номенклатури календаря, поширеної в актовій писемності, засвідчує сміливий крок Г.А. Політики, його спробу виставити живомовні українські відповідники, що загалом не суперечило пуристичним настроям інтелігенції у нову добу дворянського просвітництва XVIII ст.: январь – сѣчень, февраль – лютий, март – березоль, априль – цвѣчень, май – травень, июнь – червець, июль – липець (236), августъ – серпень, сентябрь – вресень, ноябрь – листопадъ,

декабрь – студень, грудень (237), воскресеніє – недѣля, четвертокъ (238).

Окремі полонізми (октябрь – паздерникъ – 297), як і співзвучні слов'янізми (сентябрь – вресень) відображають загалом мовний узус шляхти, що перегукувався із західнослов'янською практикою.

Така позиція Г.А. Політики, ймовірно, викристалізувалася після сутички з М.В. Ломоносовим, який написав негативну рецензію на його статтю, що так і не побачила світу, – "О начале возобновления и распространения учения и училищ в России и о нынешнем оныхъ состоянии" (1757 р.), де автор, ґрунтуючись на свідченнях Нестора Літописця, староукраїнських літописів, а також грамот Ієрусалимського патрарха Феофана, російських царів Івана й Петра Олексійовичів, як і практичних кроків П. Могили і П. Сагайдачного, спробував відтворити стан освітньої справи в Росії. Та суворий вердикт М. Ломоносова виявився невідворотним: "Печатать непристойно понеже в оной [статті – В.Г.] о 10 веке... по 17-й век ни о каких школах в России не упомянуто; а были де еще при великом царе Иване Васильевиче архитекторы, выписанные из Италии, а при царе Иване Васильевиче зачлася де типография, что де все надлежало описать и упомянуто де только о Киевских школах, а не о московских".¹² І справа тут не в необізнаності Г.А. Політики, який виявився неординарною постаттю серед високоосвіченої еліти Росії. Обіймаючи посаду перекладача з латинської, грецької, польської, німецької, французької, як і старослов'янської мов, він зібрав численну бібліотеку, про долю якої з відчуттям великої втрати сповіщав Катерину II у своєму "Прошенні": "Имѣль я нещастіє чрез преключившійся во время моей отлучки въ прошломъ 1771 году мая 23. дня в С:Петербурґѣ на Васильевскомъ острову пожаръ потерялъ всѣ без остатка мои и жены моеї пожитки<, > такожъ собранную библіотеку<, > состоящую съ лишкомъ въ трехъ тысячах книгъ<, > въ числѣ которы(х) были самыя рѣдкія рукописныя и печатныя російскія книги, также натуральныя и печатныя російскія вещи и медали..."¹³ У посмертному реєстрі книг Г.А. Політики ("Роспись книгам") заінвентаризовано понад 387 новозібраних після пожежі, переважно іншомовних, де превалюють академічні в галузі лексикографії, медицини, географії, світової історії й художньої класики (твори Ф. Вольтера, Дж. Свіфта, Д. Дефо, М. Сервантеса, Г. Філдінґа та ін.), видання знаменитих експедицій І. Ле-

пехіна, М. Ричкова, С. Гмеліна, а також праці М. Грека, Ф. Прокоповича, С. Величка та ін. Наявні тут і "Права та привілеї малоросійського шляхетства" засвідчують пряму підтримку, й отже, позицію автора в захисті автономії України в умовах посиленої європеїзації поглядів вчених, спрямованих на подальший розвиток наук, демократизацію суспільства, загальне відродження краю.

Звичайно, поширення фактологічної бази для розвитку порівняльних спостережень в річищі слов'янських мов, виявилось у зв'язку з виходом у світ лексиконів диференційного типу ("Собрание малоросійських слов, встречающихся в Энеиде И. Котляревского" – Спб., 1798, "Изъясненіе малоросійських реченій Ф. Туманского"// Російський Магазинъ, Спб., 1793, "Собрание слов малоросійскаго нарѣчія" І. Войцеховича// Труды общества любителей російской словесности при Имп. Московскомъ университетѣ – Ч. 3, М., 1823), як і граматик ("Грамматика малоросійскаго нарѣчія" – Спб., 1818, написана, як і його ж "Краткий малоросійській словарь", ще в 1805 р.). Проте цілісний погляд на сам об'єкт славістичних студій сформується далеко за межами XVIII ст. – з виокремленням української мови у колі слов'янських, через подолання нею статусу наріччя великоросійської мови.

¹Грамматика Слов'янська І. Ужевича. – К., 1970; ²Знач. праця, Передмова. – С. XXII; ³Там само. – С. XX; ⁴Там само. – С. XXIII-XXIV; ⁵Огієнко І. Українсько-російський словник початку XVII-го віку: Із історії культурних впливів України на Московію. – Вінніпег, 1951; ⁶"Дикціонеръ" К. Кондратовича. – Зберігається у відділі рідкісних видань НБУ ім. В.І. Вернадського НАН України під шифром Гр. 4121; ⁷Знач. праця, передмова; ⁸Тихонравовъ Н. Кирьяк Кондратович переводчик прошлаго столетія// Библиографические записки. – Спб., 1858, №8; ⁹Ломоносов М.В. Полное собрание сочинений. – М., Т. 9, 1955. – С. 616; ¹⁰Шишков А. Рассуждение о старом и новомъ слоге російского языка. – Спб., 1803. – С. 378; ¹¹Політика Г.А. Словарь на шести языкахъ: російскомъ, греческомъ, латинскомъ, французскомъ, немецкомъ и англискомъ. – Спб., 1763. – Зберігається у відділі рідкісних видань НБУ ім. В.І. Вернадського НАН України під шифром Гр. 4494; ¹²Записки Имп. Академии наук. – Т. XII. Приложение №5. – Спб., 1867. – С. 45-47; див. ще: Словарь русскихъ писателей XVIII века. – Спб., 1999. – Вып. 2. – С. 458; ¹³Институт рукопису НБУ ім. В.І. Вернадського НАН України, ф. І, од. зб. 52892, арк. 2.

МЕТАДИСКУРС: ПОНЯТІЙНЕ ПОЛЕ ЛІНГВІСТИЧНОГО ТЕРМІНА

Характеризується розвиток терміна метадискурс, визначаються його понятійні межі як лінгвістичного терміна, а також зв'язок з іншими термінами.

This article deals with characterization of the development of the term of metadiscourse, identification of its comprehension field as a linguistic term, and its connection with other terms.

Ідея про метадискурс валоризується в колі актуальної в сучасній лінгвістиці проблематики про експлікаційні та імплікаційні предствлення і виміри мовця, суб'єкта мовлення і суб'єкта свідомості. "Олюднений простір" текстових репрезентацій відкриває нові можливості і перспективи для локалізації і панорамного простеження „відбитків суб'єктивного" у процесі продукування тексту/текстів чи існуванні його/ їх як викінченого результату. Термін "мета дискурс" ґрунтується на наукових засадах протиставлення суб'єктивного об'єктивному плану повідомлення (висловлення), визначення позиції мовця щодо висловлюваного ним пропозитивного змісту, що загалом увиразнює природу і сутність мовлення на противагу мові.

Метою цієї статті є простежити розвиток терміна метадискурс у сучасному наукознавстві і визначити його понятійні межі як лінгвістичного, дотичність до інших термінів.

Сутність метадискурсу як лінгвістичного терміна має прецедентність у фундаментальному для наукової філології визначенні двоголосся чи багатоголосся, поліфонії М. Бахтіним: „діалогічні відношення можливі і до свого власного висловлення в цілому, до окремих його частин і до окремого слова в ньому, якщо ми якимось відділяємо себе від них, говоримо із внутрішнім застереженням, займаємо дистанцію щодо них, ніби обмежуємо і роздвоюємо своє авторство"¹.

Ідея двоголосся М. Бахтіна є ключем до розуміння цілісності його філологічної концепції і об'єднаною основою для плюралістичних і всебічних препарувань мовленнєвих сфер, що деталізується в конкретних напрямках дослідження зокрема як: акцентування діалогічних відношень у монологічному тексті (пор. наведену вище цитату), розрізнення іпостасей автора і героя в текстовій репрезентації і ширше – в естетичній діяльності автора².

Принагідно додамо, що поліфонічність виявляється універсальним і самодостатнім принципом для вибудовування нових динамічних відношень як комплексу своєрідних переплетень і конкретного нюансування виявів взаємопов'язаних сфер людського життя, руху від опозитивної динамічної рівноваги до превалювання одного з протипоставлених виявів. Так, "динамічна" поліфонія М. Бахтіна об'ємно простежується ним в історико-культурній реконструкції співвідношень офіційної і народної культур, книжної і народної мов, "мов-свідомостей", книжності і сміхової народної культури на межі середньовіччя і Ренесансу³.

Загалом відзначимо, що, як і в Бахтінському сферорозділенні автора та героя в словесній творчості, в основу аналізу будь-якого мовленнєвого утворення (процесу чи результату) закладено принцип гетерогенності, що есплікується в різних протиставленнях: "я" – "інший", "зовнішнє тіло" – "внутрішнє тіло"⁴. У цьому разі суб'єктивність трактується як "внутрішнє тіло" у процесі творення тесту чи його викінченості, віддзеркалює авторську свідомість, що є "свідомістю свідомості"⁵, на противагу "зовнішньому тілу", яке репрезентує об'єктивну дійсність. Певна річ, у цьому конкретному випадку нюансування особливостей автора і героя у процесі естетичної діяльності розглядається переважно крізь призму особливостей художньої творчості, проте інваріантні висновки М. Бахтіна про переплетення в тексті різнорідних, об'єктивних і суб'єктивних, елементів має пряму дотичність як до присутнісного аналізу загальної природи мовленнєвих репрезентацій, так і до метадикурсивної теорії зокрема.

Метафоричне порівняння висловлення про висловлення, або метатексту, із нитками, які "можуть зшивати текст про предмет у тісно спаяне ціле, високого ступеня зв'язності"⁶, відзначає функціональну специфікацію таких елементів у структурі тексту, а втім – й іншу їх природу. За дослідницькою логікою, "хоч аргументом на користь існування двотексту, який складається з висловлення про предмет і висловлення про висловлення, може бути розкриття зв'язків між реченнями, між окремими фрагментами, за своєю природою двотекст не може бути текстом зв'язним: у процесі складання семантичного запису не тільки можна, але і потрібно розділити ці гетерогенні компоненти"⁷.

У цьому разі загальна природа гетерогенності мовлення висвітлена з різних позицій, уточнена в різних площинах – як процес і результат текстової маніфестації самого мовця і до того ж як коментування мовлення слухачем, із позицій лише продукування тексту, а також його продукування і сприйняття.

Отже, висловлення про предмет і про висловлення творить, на думку А. Вежбицької, "двотекст" не лише крізь призму пропозитивного та оцінного складників мовленнєвих реалізацій, але також як адресата, так і адресанта. До сказаного додамо, що з погляду абстрактних адресата й адресанта текст і насправді вдало параметризується термінопозначенням "двотекст", хоча в тому разі, коли йдеться про інтерпретативну множинність реципієнтів, то "дво-" трансформується у "політекст".

У цьому розумінні визначення "двотексту" правомірне лише за певних визначених умов і правил спілкування, а тому навряд чи в усіх випадках може повністю синонімізуватися з ширшим поняттям "метатекст у тексті".

Насамперед у центрі розгляду – метатекстові показники, що визначають гетерогенність тексту, увиразнюючи суб'єктивні виміри мовленнєвого утворення на відміну від вербалізації пропозитивного змісту.

До метатекстових маркерів А. Вежбицька⁸ відносить зокрема:

– предикати мовлення (без власного граматичного додатка), що утворюють незаповнену рамку для основного висловлення (пропозиції) . Основною, елементарною формою цієї гетерогенності є модель: *Я кажу, що р.*;

– (суб'єктивна модальність) засоби, що відмежують автора від чужого висловлення чи від окремих елементів (слів) усередині речення: *подібно, досить, швидше, майже* та ін.

– "мета-організатори", що виконують роль теми (логічного суб'єкта, топіка, підмета) висловлення: *що стосується, якщо мова йде про, з приводу*. Метатекстове введення цих елементів обмежено передусім текстами досить абстрактного, інтелектуалізованого характеру (або стилю);

– група висловів, які виступають показниками зв'язку між фрагментами висловлення і вказують на напрямок руху думки: "вбік" – *до речі, між іншим, втім*; сигнали черговості і логічної послідовності: *по-перше, насамперед, далі, наприкінці*;

– анафоричні займенники та артиклі;

– метатекстові оператори, що встановлюють еквівалентність чи квазіеквівалентність у тексті: *інакше кажучи, іншими словами, коротше кажучи, кажучи простіше, резюмую*; *наприклад, тобто, чи (тобто)*. Деякі з цих метатекстових рамок є парентетичними дієсловами Урмсона (*визнаю, є Р; підкреслюю, є Р; повторюю, є Р*);

– перформативи Остіна (*обіцяю, погоджуюсь, протестую, підтверджую*).

У "Метатексті в тексті" А. Вежбицької закладено основи широкого розуміння метатексту, що характеризується як компонент тексту, який виконує іллокутивну функцію, зв'язаний "мовленнєвими кроками Мовця щодо породження тексту"⁹; для такого "мета тексту" виявляється домінантним його ситуативно-прагматичне наповнення і значення.

Розуміння "мета тексту" прочитується у вигляді "коментаря до вибору слова"¹⁰ або навіть суджень про мову, що може бути витлумаченим як експлікований вияв метамовної свідомості¹¹.

У сучасній лінгвістиці сформувалося широке і вузьке розуміння поняття метадискурсу (інколи синонімізують із „метатекстом“).

У вузькому розумінні метадискурс розуміється як різного типу коментар до основного викладу, який характеризується виразною зміною коду (інша особа, місце, час, спосіб тощо).

У широкому розумінні метадискурс розглядається як загальна цілісність, що складається з референційного та інтерактивного метадискурсів, функціонування яких забезпечується сукупністю відповідних маркерів¹².

Функції референційного метадискурсу полягають у забезпеченні цілісності і зв'язності в процесі поєднання пропозицій, отже, від семантичної інтерпретації засобів зв'язності залежить когерентність лінійного розгортання тексту. За класифікацією К. Хіланд¹³, Цю функцію забезпечують:

– логічні зв'язки, що виражають мовно-когнітивні відношення між частинами речення (напр., але; через те, що; і);

– дискурсивні маркери, що розмежовують надфразові єдності, виконуючи прагматичну функцію (напр., отже; таким чином; гаразд);

– інтратекстуальні маркери – вказівки зв'язності частин тексту (напр., сказано вище; як було вже зазначено; про що йти-меться далі);

– евіденційність, що вказує на інтратекстуальні зв'язки;

– кодові глоси, або маркери перефразування (напр., як, тобто, іншими словами, власне).

Особливість дискурсивних маркерів полягає в тому, що вони, сигналізуючи про зв'язок із попереднім уведеним сегментом, можуть

одночасно виконувати не тільки референційну функцію, але й інтерактивну, особливо коли позначають новий крок в аргументації, зміну ролей чи інтерактивні зв'язки¹⁴.

Характерною ознакою меіадискурсу є його інтерактивна спрямованість, що визначає відповідний тип дискурсу поруч із референційним. До інтерактивного метадискурсу належать:

- маркери епістемічної модальності, що визначають ступінь впевненості автора щодо достовірності висловлюваного ним (напр., можливо, вірогідно);
- емфазы для збільшення іллокутивної сили висловлення (напр., справді, ясно, очевидно);
- іплікатори пресупозиції, що виражають ставлення до неї з погляду автора (напр., дивно, несподівано, згодний);
- показники міжособистісного зв'язку, що маркують інтерактивну сферу адресата та адресанта (напр., погляньте, ви можете бачити; звернімося до; розглянемо);
- маркери особи, що експлікують покликання на автора (я/ми, мій/наш) й інтерактивну сферу адресата та адресанта.

Як вже було зазначено щодо дискурсивних маркерів, метаодиниці часто реалізують декілька прагматичних функцій одночасно, хоча за своїм первинним значенням здатні виконувати референційну або інтерактивну функції окремо. Метадискурсивні одиниці об'єднуються за функціональним критерієм, за вживанням в усталених контекстах як своєрідний клас, що спеціалізується на виконанні прагматичних функцій зниження чи збільшення іллокутивної сили висловлення.

Виходячи з поняття трирівневої організації дискурсу (тематичний або сценарний, функціональний або інтенціональний, комунікативний або зміни комунікативних ролей), метадискурс може розглядатися за відповідними функціями: тематичною, функціональною та діалогічною. У метадискурсі також визначається ряд експліцитних формулювань, що стосуються ознак, особливостей текстопобудови, до них належать: метакомунікативні сигнали, що маркують форми текстопобудови; дискурсотвірні засоби для забезпечення розуміння, оскільки слугують для адресата у вигляді опорних орієнтирних пунктів про поділ і впорядкування висловлень; ряд метадискурсивних елементів, що функціонують як допоміжний засіб при творенні, формулюванні висловлень¹⁵.

Отже, за таким підходом метадискурс служить для уточнення побудови тексту, метадискурсивні одиниці відносяться до дискурсу, "вплетені" в нього, можуть розглядатися як засоби, що перетворюють відповідний дискурс на аргумент.

За особливостями текстобудови в дискурсивно аналізі семантичного типу В.А. Коха¹⁶ виділяються метадискурсивні та екстрадискурсивні тексти. Якщо для метадискурсивного висловлення характерна вивідність – воно не може бути замінене текстом чи його частинами, не потребує загальновизнаності, то екстрадискурсивне висловлення не може бути отриманим із тексту, оскільки в його основу покладено загальноприйнятну думку (topos).

Крім того, формування дискурсу повинно враховувати інтерактивний фактор, що виявляє авторську позицію щодо змісту і читача.

Метадискурсивний аспект дослідження мовленнєвої субстанції відображує і відображується в декількох площинах: інваріантній і варіативній. У найзагальнішому вигляді метадискурс розглядається як постійна і невід'ємна характеристика будь-якого мовленнєвого утворення, що інтерпретує пропозитивний зміст повідомлюваного у вигляді інтерпретаційного ставлення мовця до висловлюваного ним "стану справ" як уніфікаційна функція висловлення, що лише в загальних речах конституює множинність позиції суб'єкта.

З іншого погляду, метадискурс розглядається як дискретна величина, що "розсіюється" в конкретних текстових вимірах, об'єднаних загальним визначенням їх належності до певного типу дискурсу, специфіки окремо взятого тексту.

Звідси, на противагу синтезованому охопленню різних прослідків суб'єкта, виступає його актуалізована "атомізація", що зумовлено мовним вибором, індивідуалізованою варіативністю у межах досліджуваного дискурсу.

За критеріями розгляду, орієнтованими на врахування руху до загального чи конкретного, метадискурс має паралель до різних визначень дискурсу. За конкретним уточненням суб'єктних маніфестацій розгляд дискурсу співзвучний із визначенням дискурсу М.Фуко: "дискурс ... розуміється не як розгортувальна гранціозна маніфестація суб'єкта, який мислить, пізнає і говорить про це, а як сукупність, в якій можуть визначатися розсіювання суб'єкта і, разом із тим, його перервності. Дискурс – це зовнішній простір, в якому розміщається сітка (мережа) різних місць"¹⁵.

В ізольованому вигляді це визначення виразно тяжіє до суб'єктоцентризму, що, втім, далі зазнає доповнення щодо встановленого в дискурсі „поля регулярності різних позицій суб'єктивності"¹⁶, а отже, йдеться про висвітлення різних граней того самого явища, єдність, що вибудовується з індивідуальної множинності.

Метадискурсивність попри загально декларовану "відкритість" до різних типів дискурсу передбачає не тільки класифікаторську діяльність у вигляді визначення структуризації метатекстових елементів за низкою ознак. Це поняття вищого ступеня абстракції, яке в принципі можна прирівняти до якнайширшого узагальнення суб'єктивних виявів.

¹Бахтин М. Проблемы поэтики Достоевского. – М., 1972. – С. 315; ²Бахтин М.М. Автор и герой в эстетической деятельности // Бахтин М.М. Эстетика словесного творчества. – М., 1986. – С. 9-191; ³Бахтин М.М. Творчество Франсуа Рабле и народная культура средневековья и Ренессанса. – М., 1990; ⁴Бахтин М.М. Автор и герой... – С. 41-42, 52; ⁵Там само. – С. 16-17; ⁶Вежбицка А. Метатекст в тексте // Новое в зарубежной лингвистике. – Вып. VIII. Лингвистика текста. – М., 1978. – С. 404; ⁷Там само. – С. 404; ⁸Там само. – С. 402-421; ⁹Шаймиев В.А. Об иллокутивных функциях метатекста. Перечитывая А. Вежбицку...: (на м-ле лингвистических текстов) // Русистика. – СПб. – 1999. – С. 71; ¹⁰Норман Б.Ю. Грамматика говорящего. – СПб, 1994. – С. 40; ¹¹Ростова А.Н. Метатекст как форма существования метаязыкового сознания. – Томск, 2000; ¹²Hyland R. Persuasion and context: The pragmatics of academic metadiscourse // Journal of pragmatics – 1998. – Vol. 30, № 4. – P. 437–455; Brinton L.J. Pragmatic markers in English grammaticalization and discourse functions. – Berlin, New York, 1996; Fraser B. What are discourse markers? // Journal of pragmatics. – 1999. – Vol. 31. – P. 931–952; ¹³Hyland R. Persuasion and context... – P. 437–455; ¹⁴Brinton L.J. Pragmatic markers... – P. 30; ¹⁵Tiittula, L. Metadiskurs: Explizite Strukturiengsmittel im mündlichen Diskurs. – Hamburg, 1993; ¹⁶Кох В.А. Предварительный набросок дискурсивного анализа семантического типа // Новое в зарубежной лингвистике. – Вып. VIII. Лингвистика текста. – М., 1978. – С. 163; ¹⁵Фуко М. Археология знания. – К., 1996. – С. 56; ¹⁶Там само. – С. 56.

О.І. Гіяді, канд. філол. наук

ПРАСЛОВ'ЯНСЬКИЙ ШАР В ГІДРОНІМІ СЕРБІЇ, ХОРВАТІЇ, БОСНІЇ, ГЕРЦЕГОВИНИ ТА ЧОРНОГОРІЇ.

Стаття продовжує розпочатий автором раніше цикл публікацій, присвячений реконструкції та етимологічній інтерпретації праслов'янського гідронімного прошарку західної підгрупи південнослов'янських мов. Відновлення архаїчних слов'янських лексем і кваліфікація їх як елементів праслов'янського словника тут ґрунтується на принципах, викладених у попередній публікації.

The article continues the serie of articles that is ls dedicated to the reconstruction and etimologic interpretation of Old-Slavonic hydronymic stratum of the west subgroup of south-Slavonic languages. The reconstruction of archaic Slavonic lexems and qualifying them as elements of Old-Slavonic vocabulary is grounded on principles, that stated in previous publication.

***Ala(ja) / *Jala(ja)**: *Jala* – права притока ріки Босни в Боснії [Головацкий: 368], *Јала* – ріка, притока Спречі [Харузин: карта]. Гідронімізація форми жіночого роду ад'єктива **alъ(jь) / *jalъ(jь)*: словн. *jâl* ‘яловий, безплідний, порожній’, рос. *ялая* ‘молода корова, "нетель”’ [ЭССЯ, Вип. 1: 67; наведені в статті **alovъjь / *jalovъjь*]. Можливо, сюди ж укр. *Яле (Јале)* – назва двох потоків у басейні Лімниці [SG, Т. II: 386] < *Ялоє. Мотивація за типом, якістю ґрунту, землі, суміжної з течією гідрооб'єкта.

Етимологічно тотожна безсуфіксна структура репрезентована в укр. *Яль*, ген. *Ялі* – потч., л. витік Галаштова п. Білої Тиси л. Тиси л. Дунаю [СГУ: 635]. Щодо обох гідронімів, враховуючи факт відсутності в діалектах балкано-карпатського ареалу відповідних форм (проте нові лексикографічні джерела можуть внести певні корективи у таке твердження), доцільно припускати достатньо старі випадки лексико-семантичної деривації – деривації праслов'янського рівня. Тобто маємо справу, з одного боку, з посл. **Ala(ja) / *Jala(ja)*, а з другого – з **Alъ / *Jalъ, -i* (i-основа) – прагідронім, мотивований **alъ / *jalъ, -i*.

У принципі, не виключена залежність гідронімів від місцевих апелятивів ~ укр. закарп. *яловий* ‘хвойний ліс’ [Жегуц, Піпаш: 171].

Зробимо останнє зауваження стосовно ймовірних шляхів альтернативного пояснення генези гідронімів: потенційно не виключено, що деякі з них (це стосується й східнослов'янських) репрезентують сліди i.-e. **H₁el-/*H₁ol-* ‘бігти; текти, пливти’ ~ лит. *alėti* ‘текти, капати’, *Ala* – назва ріки¹. Тобто можлива праслов'янська основа з варіантним (ō-вокалізмом) щодо лит. *alėti*.

***Asena(ja) / *Asenъ: серб. Јасена** – ріка, притока Морави [Головацкий: 370], *Јасен* (5) – потоки [Павлович: 142], пол. *Jasiona* – гідрооб'єкти в басейні Одери та ін. [Szulowska, Wolnicz-Pawłowska: 109], блр. *Ясен, Ясин (Јасіеніка)* – гідрооб'єкт на території колишньої Мінської губернії [Vasmer, Bd V: 385] ~ блр. *Ясено* – гелонім (бас. Прип'яті) [Багамольнікава: 150] < **Aseno(je)*.

Лексико-семантичні похідні на базі відповідних родових форм ад'єктива **asenъ(jь) ~ *asenъ / *asenъ* 'ясен' (щодо архетипів назви дерева див.: [ЭССЯ, Вип. 1: 79]). Реконструкцію **asenъ(jь)* в ЭССЯ пропущено.

*Bukovica / *Bukъvica: *Буковица* – гірська ріка в Чорногорії (південна частина Дурмитору [Ровинский: 114]), серб. *Буковица* (вар.: *Буквица*) – ріки: 1) притока р. Увац ([Гильфердинг: 79]; в російському граматичному оформленні тут наведено два варіанти родового відмінка: *Буковицы* та *Буквицы*, фактично – *Буковице*, *Буквице*); 2) л. Уба п. Тамнави п. Сави; 3) л. Обниці л. Колубари [Павлович: 52-53], чес. *Vukovice* – гідронім [Šmilauer: 479], пол. *Vukowica* – гідрооб'єкти в басейнах Вісли, Одеру та ін. [Szulowska, Wolnicz-Pawłowska: 57].

Гідронімізація апелятивів **bukovica / *bukъvica* (: слвн. *bûkovica* 'місцевість, поросла буком'; болг. *бўквица* 'рослина буковиця', слвц. *bukvica* 'плід буку' і под. [ЭССЯ, Вип. 3: 89, 91]). Сюди ж ст.-рос. *Буковица* – місцева назва [НПК, Т. V: 329].

*Buna: серб. *Буна* – ріка, п. Чехотини п. Дрини [Павлович: 54], *Буна* – ріка в Боснії (Мостар; [Харузин: 72; Гильфердинг: 30]). Пор. ще її притоку *Буница* (Боснія; [Харузин: 121]) ~ укр. *Буня* – гідрооб'єкт у басейні Прип'яті [Vasmer, Bd I: 228] < **Vin'a*.

Формально – лексико-семантичний дериват від апелятива **buna / *vin'a* (: схв. діал. *бўна* 'хвилювання, війна'), похідного від звуконаслідувальних дієслів **buněti / *buniti* 'дзиччати, ревти, підбурювати' [див. ЭССЯ, Вип. 3: 95-96].

*Вьдъна: хорв. *Бедња, Bednja* – ріка, притока Драви [Липовский: 6; Gušić: 112; із сумнівами щодо висловленої раніше Ф. Безлаєм версії про похідність від **bed- ~ beden, badanj*], ст.-рос. *Бодня* – річка (бас. Москви [Кусов: 147]), рос. *Бодна* – ріка (кол. Московськ. губ. [Vasmer, Bd I: 176]). Можливо, сюди ж укр. *Бедяна* (ген. *Бедяної*) – балка, п. Самари л. Дніпра [СГУ: 36] як метапластична форма і (похідне) пол. *Biednica* – назва гідрооб'єкта [Szulowska, Wolnicz-Pawłowska: 48].

Топонімізація відповідного апелятива (: рос. діал. *бодня* 'кадка з кришкою і замком замість скрині', укр. діал. *бодня* 'бочка з кришкою для борошна' та ін. [ЭССЯ, Вип. 3: 113]). В основі номінації лежить метафора. Щодо реалізації редукованого заднього ряду як *e*: цей тип рефлексії трапляється, наприклад, у кайкавських говірках².

***Вуць**: хорв. *Бич* – болотиста ріка, ліва притока Босуца ("ad fluvium *Vuch*" [= *Bič*], "ad montem *Vuch*", 1262 р.)³. З огляду на співпадіння в південнослов'янській діалектній зоні рефлексів псл. *у, *і в і ймовірно припускати топонімізацію апелятива ~ псл. *byčati (: болг. діал. *бiча* 'шуміти; ревти', чес. *byčeti* 'ревти, мукати' [ЭССЯ, Вип. 3: 146]). Пор. *Viča > укр. *Бiча*, -і – ріка, п. Звіздали п. Ужа п. Прип'яті п. Дніпра [СГУ: 79] ~ *byčati (: болг. *буча* 'дуже шуміти', рос. діал. *бучать* 'гудіти' [ЭССЯ, Вип. 3: 74]).

Іншу етимологію гідроніма пропонує Ів. Дуриданов, який зіставляє його з формально ідентичними топонімами інших слов'янських ареалів і тлумачить як похідне від псл. *bukъ 'бик', тобто *Bukъjъ 'бичачий (потік)'⁴. Ономасіологічний бік цього пояснення цілком зрозумілий: формування географічних назв на базі відносно-посесивних прикметників, утворених від назв тварин, достатньо продуктивне у слов'янській топоніміці. Проте з боку структури швидше очікувалося б *Vučъ-ьjъ, тобто повна форма *Бичи.

***Їькла**: серб. *Цкла* – затоплене джерело колишнього водотоку в районі Скадарського озера [Радусинович: 72]. Сучасна форма гідроніма демонструє регулярний у сербських і хорватських діалектах процес субституції *ĉ* > *s*. Його врахування дозволяє побачити у вторинному *Цкла* первісне *Чкла, звідки закономірна наведена вище реконструкція. Псл. *čьkla – субстантивований дієприкметник (perf., act.) ~ *čьk-nŏti* (: схв. *čã knuti* 'вдарити, видати звук', рос. діал. *чкнутъ* 'штовхнути, вдарити когось, щось' [ЭССЯ, Вип. 4: 141]). Пор. з іншим ступенем *čekľь / *ь*, відображене у слвн. *čékelj*, gen. *-klja* 'ікло' та ін. – похідне від атематичної дієслівної основи щодо *čekati 'колоти' [ЭССЯ, Вип. 4: 37].

Для сербської назви знаходимо відповідник тільки в західнослов'янському ареалі, пор. (похідне) слвц. *Čeklis*, 1231 р. – гідрооб'єкт (у Павецькому Штвртку) [Šmilauer: 6]. Ця форма сама по собі відтворює архаїчний ендемізм *čьkl-isъ, на що вказує реліктова модель із суфіксальним формантом *-isъ* ~ лит. *-ysas*, *-eisas* (пор. ще чес. діал. валас. *urvis* 'негідник, бешкетник, шахрай' ~ *urvač* 'зробити щось з метою розлютити; зіпсувати')⁵.

***Їьртмніца**: *Црмница* – ріка в Чорногорії [ЭССЯ, Вип. 4: 149], *Црмница* (*Чермница*, *Црница*) – ріка в Чорногорії, що впадає в Скадерське озеро [Головацкий: 344], пол. *Czermnica* – гідронім (бас.

Одору [Szulowska, Wolnicz-Pawłowska: 65]), рос. *Черемница* – два гідрооб'єкти на території колишньої Тверської губернії [Vasmer, Bd V: 117].

Чорногорський гідронім вже був у полі зору дослідників. Зокрема його залучали до лексем, на підставі яких відновлюється псл. **čьrtnica* (: слвн. *črtnica* ‘запалення селезінки’, ‘сип’, рос. діал. (фонетично модифіковане) *черемница* ‘кір’) < **čьrтьль* ‘червоний’ [ЭССЯ, Вип. 4: 149]. Але не йшлося про реконструкцію праслов'янського гідроніма. Російський відповідник (як і апелятив, через стадію другого повного-лосся **Чьрьмьница*) дає можливість ідентифікувати **čьrtnica* як архаїчну водну назву, перенесену в давнину на сучасні російські землі з території первісної локалізації слов'ян. В основі номінації – вказівка на колір берегів (наприклад, акцент на присутності тут покладів червоної глини).

*Děvica: серб. *Devica* – назва ріки (варіант до *Golema Reka*)⁶, слвц. *Dyuče*, 1256 р. (*Dyučha*, 1273 р., *Dyuče*, 1275, *Devicze*, 1323 р., суч. *Devičiansky potok*) – потік (бас. Іпля [Majtán, Žigo: 22]), пол. (в німецькій графіці) *Dewitz* – гідрооб'єкт в басейні Одри, *Dewitz See* – озеро [Szulowska, Wolnicz-Pawłowska: 69], рос. *Девіца* – гідронім (кол. Тамбовськ. губ.), укр. *Дівіца* – потік (бас. Десни), блр. *Девіца* – ріки в колишній Могильовській губ. і в басейні Сожу [Vasmer, BD I: 567-568].

Наявні в літературі спроби пояснити сербську назву й гідроніми типу болг. *Девня*, д.-болг. *Дѣволъ* у зв'язку з і.-с. **dheu-* / **dhēu-* – ‘текти, лити, струїтися’ (Ст. Младенов), а також версії його фракійського й протоіндоєвропейського походження⁷ протирічать формально тотожному слов'янському пропріальному (знаходиться поза зоною фракійського ареалу) й апелятивному матеріалу, від якого, на нашу думку, не можна відривати серб. *Devica*. Пор.: ст.-сл. *дѣвица* ‘дівця, дівчина’, слвн. *devica* ‘дівчина’, рос. *дѣвица* ‘будь-яка незаміжня жінка’, укр. *дівіца* ‘дівця’ та ін., що сягають псл. **děvica* [ЭССЯ, Вип. 5: 19-20]. Семантика апелятивів аж ніяк не перешкоджає їх використанню в галузі гідронімії, оскільки йдеться про досить старий випадок метафоричної мотивації, що може бути підтверджений близькими аналогіями, пор., наприклад, укр. *Дівка*, *Девочка* (*Dzieweczka*) – назви водних об'єктів на території колишніх Херсонської та Подільської губ. [Vasmer, Bd I: 568]. Пор. ще вжиток цю-

го апелятива як епітета води у російському фольклорі (смоленські й амурські діалекти; див. статтю *девіца* в: [СРНГ, Вип. 7: 315]).

Отже, достатньо ймовірний лексико-семантичний словотвір сербського потамоніма на базі відповідного апелятива.

***Кърzava** / ***Кърzavъ**: серб. *Рzава* – річка (р-н Вишеграду [Гильфеддинг: 75]), *Рzâв*, gen. *Рzâва* – ріка в Ужицькому окрузі [Мичатек: 710], *Rzav* – ріка (басейн Дрину)⁸. Всі названі джерела, очевидно, фіксують один гідрооб'єкт.

Гідронім виводять з і.-е. **ard-* ‘текти, лити, струменіти’ (: д.-інд. *árdati* ‘текти’, гр. ῥῆδω ‘зрошувати, поливати’), наводячи для порівняння назву ріки в Болгарії *Арда*, албанський потамонім *Arzën*. Звук -z- (-z-) при цьому пояснювали як наслідок розвитку сполуки *-di-⁹. Проте навряд чи можна задовольнитися таким тлумаченням, оскільки воно багато в чому виглядає натягнутим:

1) незрозуміло, в мовленні якого етносу відбувся перехід -di- > -z- (якщо мається на увазі слов'янський, то для сербів і хорватів тут закономірним був би рефлекс *ĥ* (*đ*) або (в деяких діалектах, як у словенців) *j*);

2) і.-е. **ard-* з початковим коротким *a-* в умовах слов'янської фонетики мало б реалізуватися як **ord-* з подальшим розвитком **rad-*, як у всіх південних слов'ян; тоді очікувалася б форма *Радава, натомість же спостерігаємо *Рzава*;

3) за такої етимології незрозуміла природа, хронологія і функції сегмента -*ава*.

Із нашого погляду, сучасні форми – результат метаплазу первісних *Крзава / *Крзав (*Кр-* > *P-*). В основі реконструйованих гідронімних архетипів – субстантивовані ад'єктиви жіночого й чоловічого роду з суфіксом -*av-* від **кърz-* (~ і.-е. *(*s*)*ker-* ‘гнути; різати’), пор.: схв. *крзав* ‘пошарпаний’ < ‘нерівний, кривий’, блр. діал. *кірзавы* ‘хто має криві ноги’¹⁰. Реконструкція прагідронімів проблематична з ареальних причин.

***Qкърina** / ***Uкърina** (?): *Укрина* – ріка в Боснії [Харузин: карта]. Поза межами балканського ареалу відповідники (безсуфіксні форми) знаходимо лише в польській гідронімії та білоруській ойконімії: пол. *Wkra* (у пам'ятках – *Vcra*, *Ukera*) – ріка, що впадає в Балтійське море, блр. *Укры* (3) – населені пункти ~ укр. *укро* ‘важко, тяжко’, *прикро* ‘прикро’¹¹.

Топонімізація апелятива, похідного з формантом -*ina* від **q-кърa*¹² чи *u-кърa, котре містить корінь **кър-* (варіант зі ступенем редукції

апофонії щодо і.-є. **(s)ker-* ‘гнути, крутити’, ‘різати’). Базові **q-kъra / *u-kъra* можливо розглядати:

1) як *q*-префіксацію відповідного кореневого імені;

2) як девербатив щодо ***u-kъrati* (praes. ***u-kor’q* (?); пор. дієслово аналогічної структури **u-bъrati, *u-berq*).

*Рътина: серб. *Тиња*, 1728 р. – ріка в р-ні Црної Гори, що в старіших документах відзначена як *Ptina*, 1725 р., а турецькі записи XVI ст. передають її назву як *Петина* (з довільним вокальним елементом у першому складі). Такий стан фіксацій гідроніма дав А. Ломі підстави для розгляду його як *Птина* ~ **рѣта* ‘птах’¹³. Цілком погоджуючись із такою думкою, вважаємо, що хронологія зазначеної назви може бути достатньо давньою для того, щоб говорити про праслов’янську архаїку *Птина*, відновлюючи її первісну форму як **Рътина*. Акт називання тут не обов’язково ґрунтувався на співвідношенні цієї лексеми з “пташиними” топонімами: виступаючи апофонічним варіантом і.-є. **reu- / *rou-* ‘пухнути, здуватися’ (плюс *t*-детермінатив), основа **рѣt-*, окрім значення ‘птах’, ‘пташеня’, могла вживатися для позначення (як у нашому випадку) бурхливого плину води (пор. російський вислів *река вздулась* (наприклад, від дощів)). Пор. у цьому відношенні рос. *Потница* – потамонім з цією ж основою¹⁴. Близьку структурну аналогію до псл. **Рътина* являє лит. *Pautiėnė* ~ *paĩtas* ‘яйце’ [Vanagas: 250], буквально – ‘те, що набрякло, здулося’.

*Рубница: слвн. *Rybnica* – ріка в Нижній Країні [Головацкий: 270], слвц. *Rebnyce*, 1337 р. – ріка (“in fluvio *Rebnyceiuzy*”, “ubi fluvius *Rebnyce*” [Šmilauer: 250]; форма *Rebnyceiuzy* – наслідок мадяризації слов’янської назви за допомогою угор. *viz* ‘вода’, ‘ріка’), *Ribniche* – гідрооб’єкт [Šmilauer: 254], пол. *Rybnica* – гідрооб’єкти в бас. Одеру, Вісли та інших територій [Szulowska, Wolnicz-Pawłowska: 240], *Rybeniz*, 1192 р., *Rybenitz*, 1210 р. – назва озера й місцевості у давніх слов’янських діалектах р-ну Мекленбургу [Jeżowa: 52: із реконструкцією **rybenica*], *Рубница* – ріка в басейні Дністра на молдавській території¹⁵ (ареал з асимільованими романським етносом слов’янами), ст.-рос. *Рыбница* – ріка (бас. Оки) [Кусов: 241].

Похідне від апелятива **rybъn-ica* (: слвн. *rībnica* ‘рибне місце’ [Bezlej, Кпј. III: 177], рос. діал. *рыбница* ‘дерев’яна скриня для зберігання виловленої риби’ [СРНГ, Вип. 35: 297]) – суфіксальний варіант щодо **rybъn-ikъ* (: блр. діал. *рыбнік* ‘водойма, де розводять рибу’

[Яшкін: 168]). Пор. ще *Ribnic* (*Рибниця*) – слов'янське місто в місцевості, що називають Нижньою Саксонією [Раич: 90].

***Ščavъnikъ** / ***Ščavъnica**: *Шавник* – гірська ріка в Чорногорії (південна обать Дурмитору) [Ровинский: 114], схв. *Štavnica* – водний об'єкт [Šmilauer: 466], слвн. *Ščavnica* – ріка, права притока Мури (*Stewitzen*, 1300 р., "an der Stentz", 1307 р., aqua *Zienitz*, *Zainitz*, 1322 р., die *Staentz*, 1336 р.)¹⁶, слвц. *Schtewnicza*, 1261 р., *Štiavnica*, *Ščávnica*, *Ščavnik* – гідроніми [Šmilauer: 466], пол. *Szczawnik*, *Szczawnica* – гідрооб'єкти в басейнах Одеру Вісли (фіксуються й на інших територіях Польщі) [Szulowska, Wolnicz-Pawłowska: 293], рос. *Щавник*, блр. *Шчавник* – гідроніми [Šmilauer: 466].

Назви сформовані шляхом топонімізації відповідних апелятивів, похідних із суфіксами *-ik-*, *-ic-* від ад'єктива на *-ъn-* (пор. його відбиття в польському гідронімі бас. Вісли *Szczawna* [Szulowska, Wolnicz-Pawłowska: 293]) від *ščava (: слвн. *ščava* 'помій', яке Й. Льовенталь слушно зіставив із слвн. *Ščavnica*, а також з гр. σκύβαλον 'сміття; гідота' <і.-є. **skēu-* 'бути брудним')¹⁷. Близького погляду дотримувалися (якщо припустити зв'язок апелятивів зі значенням 'помій' і 'мінеральна вода' на основі семантичного розвитку 'мінеральна вода' > 'мутна, непрозора вода' > 'брудна вода, помій' чи, навпаки, 'брудна, каламутна вода' > 'джерело з мутною мінеральною водою') й Ф. Міклошич, що розглядав словенський гідронім і спільнокореневу слов'янську топонімію як співвідносну з апелятивами на зразок слвн. *ščava* 'розлив' [Miklosich: 327; без виходу на індоєвропейський архетип], В. Шмілауер, Ф. Безлай та І. Дуриданов, які орієнтували генезу цих назв на форми типу слвн. *ščāv*, *ščáva* 'щавель', слвц. *ščava*, *ščavnica*, *ščevica* і под. зі значенням 'кисла, мінеральна вода'¹⁸. Проте вірогідність омонімії наведених апелятивів також значна, тому однаково можливі два варіанти тлумачення гідронімів. Сюди ж укр. закарп. (Східна Словаччина) *ш'чава* 'мінеральна вода', відбите у численній місцевій топонімії [Дуйчак: 270].

Чорногорська назва демонструє вторинну форму зі спрощенням **Шч-* > *Ш-* (тобто первісно – *Шчавник).

***Uđrovъсь**: серб. *Удровец* – потік на південному сході від населеного пункту Брод (р-н Гори) [Цоговић 1996: 83]. Топонімізація відповідного апелятива, похідного з формантом *-ьсь* від ад'єктивної основи на *-ov-* **u-dъr-ov-*, що містить варіанту стосовно **O(b)-dъra*

(див. попередню статтю цього циклу; з оглядом літератури) префіксальну форму, пор. *udьrь (: пол. *na udry* ‘всупереч, у бійку, у бій’ та ін. (тільки словацький та чеський приклади)¹⁹). Пор. ще з варіантним вокалізмом ст.-рос. *Удоры* – населений пункт [ПКНЗ: 206], рос. *Удора* – гідронім (кол. Вологодськ. губ.) [Vasmer, Bd IV: 666], слвц. *Uderiná* – місцева назва [Petrov: 71] <*uder-ina, *Udora, *udorь ~ *uderq, *udьrati. Щодо фонетичного боку гідроніма, то звук -w- в діалектах, де зафіксовано назву, виступає регулярним субститутом *в* в інтервокальній позиції, пор. тут же топоніми *Кл’энови* (< *Кленови*), *Ридови* (< *Ридови*) [Цоговић 1996: 52].

Реконструкція прагідроніма проблематична з причини ймовірності деривації назви за допомогою форманта -ьсь від якогось незафіксованого топоніма.

***Vojuša**: серб. *Војуша, Вајуша* – ріка, що локалізується на південь від Гусиня [Цоговић, 1983: 284]. Назва виникла на основі апелятива *voj-uša, утвореного від *vojь <*viti ‘вити, зивати’. Очевидно, випадок гідронімізації географічного терміна, пор., наприклад, генетично споріднене макед. діал. *завиток* ‘поворот, кривизна ріки’ [Видоески: 60] <*za-vi-tьkь <**za-vi-tь(jь)* <*za-vi-ti ‘завити’. Форма *Вајуша* репрезентує подальшу фонетичну еволюцію гідроніма, зумовлену його деетимологізацією, причиною якої могла бути втрата твірного апелятива.

¹Форми наведено за: Duma J. *Nazwy rzek lewobrzeżnego Mazowsza (z całym dorzeczem Pilicy)*. – Warszawa, 1999. – С. 31; ²Чекман В.Н. Исследования по исторической фонетике праславянского языка. Типология и реконструкция. – Минск, 1979. – С. 176; ³Дуриданов Ив. Южнославянските речни названия и тяхното значение за славянския топонимичен атлас // Славянска филология: Доклади, съобщения и статии по езиковедение. – София, 1963. – Т. 3. – С. 188; ⁴Там само. – С. 188-189; ⁵*Stawski F. Zarys słowotwórstwa prasłowiańskiego // Słownik prasłowiański / Pod red. F. Sławskiego*. – Wrocław etc., 1976. – Т. II. – С. 33; ⁶Popović J. Bemerkungen über die vorslavischen Ortsnamen in Serbien // *Zeitschrift für slavische Philologie*. – 1959. – Bd XXVIII / 1. – С. 110; ⁷Там само; ⁸Там само. – С. 112; ⁹Там само; ¹⁰Дет. див.: Козлова Р.М. Структура праславянского слова. Праславянское слово в генетическом гнезде. – Гомель, 1997. – С. 197; ¹¹Там само. – С. 45; ¹²Праформу подано за: Козлова Р.М. Структура праславянского слова. – С. 45; ¹³Лома А. Српскохрватска географска имена на -ина, мн. -ине: преглед типова и проблеме класификације // Ономатолошки прилози. – Београд, 1997. – Књ. XIII. – С. 14; ¹⁴Див.: Шульгач В.П. Праслов’янський гідронімний фонд (фрагмент реконструкції). – К., 1998. – С. 231-232; ¹⁵Еремия А.И. Географические названия рассказывают. – Кишинев, 1990. – С. 163; ¹⁶Дуриданов Ив. Южносла-

вянските речни назвања. – С. 191; ¹⁷Loewenthal J. Etymologien // Zeitschrift für slavische Philologie. – 1931. – Bd VIII. – S. 129; ¹⁸Дуриданов Ив. Южнославянските речни назвања. – С. 191; ¹⁹Варбот Ж.Ж. Праславянская морфология, словообразование и этимология. – М., 1984. – С. 80.

Список умовних скорочень назв джерел

Багамольнікава – Багамольнікава Н.А. Гідроніми басейна ракі Прыпяць: Структурна-семантична тыпы матывацыі. – Гомель, 2004.

Видоески – Видоески Б. Географската терминологија во дијалектите на македонскиот јазик. – Скопје, 1999.

Гильфердинг – Гильфердинг А. Босния, Герцеговина и Старая Сербия // Гильфердинг А. Собрание сочинений. – СПб., 1873. – Т. III.

Головацкий – Головацкий Я. Географический словарь западнославянских и югославянских земель и прилежащих стран. – Вильна, 1884.

Дуйчак – Дуйчак М. Мікротопонімія українських сіл Східної Словаччини (лексико-семантичні групи та структура). Словник мікротопонімів українських сіл Східної Словаччини // Науковий збірник Музею української культури у Свиднику. – Пряшів, 1994. – Кн. 19. – С. 260-372.

Цоговић 1983 – Цоговић А. Топонимија југословенског дела Проклетија // Ономастолошки прилози / Гл. уредник П. Ивић. – Београд, 1983. – Књ. IV. – С. 225-344.

Цоговић 1996 – Цоговић А. Ономастика Горе // Ономастолошки прилози / Гл. уредник П. Ивић. – Београд, 1996. – Књ. XII. – С. 33-366.

ЭССЯ – Этимологический словарь славянских языков: Праслав. лекс. фонд / Под ред. О.Н. Трубачева. – М., 1974-2005. – Вып. 1-31.

Жегуц, Піпаш – Жегуц І, Піпаш Ю. Словник гуцульського говору в Закарпатті. – Мюнхен, 2001.

Кусов – Кусов В.С. Чертежи земли русской XVI-XVII вв. – М., 1993.

Липовский – Липовский А.Л. Хорваты (с приложением карты Хорватии, Славонии и Далмации). – СПб., 1900.

Мичатек – Мичатек Л.А. Дифференциальный сербско-русский словарь. – СПб., 1903.

НПК – Новгородские писцовые книги, изд. Археографическою комиссией. – СПб., 1859-1910. – Т. 1-6 и указатель.

Павловић – Павловић З. Хидроними Србије. – Београд, 1996.

ПKNЗ – Писцовые книги Новгородской земли. Т. 1: Новгородские писцовые книги 1490-х гг. и отписные отрочные книги пригородных пожен Новгородского двора 1530-х гг. / Сост. К.В. Баранов. – М., 1999.

Радусинович – Радусинович П.С. Населья Старе Црне Горе. Општи Дио. – Београд, 1985.

Раич – Раич И. История разных славянских народов, наипаче болгар, хорватов и сербов, из тьмы забвения изъятая, и во свет исторический произведенная. – СПб., 1795.

Ровинский – Ровинский П. Черногория в ее прошлом и настоящем. География. История. Этнография. Археология. Современное положение. – СПб., 1909. – Т. II. – Ч. 4.

СРНГ – Словарь русских народных говоров / Под ред. Ф.П. Филина и Ф.П. Сороколетова. – Л.; С.-Петербург, 1966-2003. – Вып. 1-37.

СГУ – Словник гідронімів України / Ред. колегія: А.П. Непокупний, О.С. Стрижак, К.К. Цілуйко. – К., 1979.

Харузин – Харузин А. Босния-Герцеговина. Очерки оккупационной провинции Австро-Венгрии (с картой). – СПб., 1901.

Яшкін – Яшкін І. Я. Беларускія геаграфічныя назвы. – Мінск, 1971.

Bezljaj – Bezljaj F. Etimološki slovar slovenskega jezika. – Ljubljana, 1976-1995. – Knj. 1-3.

Gušić – Gušić M. Etnička grupa Bezjaci // Zbornik za narodni život i običaje. – Zagreb, 1967. – Knj. 43. – S. 7-124.

Jeżowa – Jeżowa M. Dawne słowiańskie dialekty Meklemburgii w świetle nazw miejscowych i osobowych. – Wrocław etc., 1961. – Cz. I.

Majtán, Žigo – Majtán M., Žigo P. Hydronymia povodia Ipl'a. – Bratislava, 1999.

Miklosich – Miklosich F. Die Bildung der slavischen Personen- und Ortsnamen. – Heidelberg, 1927.

Petrov – Petrov A. Národopisna mapa Uher podle úředního lexikonu osad z roku 1773. – Praha, 1924.

SG – Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. – Warszawa, 1880-1902. – T. I-XV.

Szulowska, Wolnicz-Pawłowska – Szulowska W., Wolnicz-Pawłowska E. Nazwy wód w Polsce. Część I. Układ alfabetyczny. – Warszawa, 2001.

Šmilauer – Šmilauer V. Vodopis starého Slovenska. – Praha; Bratislava, 1932.

Vanagas – Vanagas A. Lietuvių hidronimų etimologinis žodynas. – Vilnius, 1981.

Vasmer – Wörterbuch der russischen Gewässernamen / Begr. von M. Vasmer. – Berlin; Wiesbaden, 1961-1969. – Bd I-V.

МОВА ЯК СИСТЕМА І СТРУКТУРА В ЛІНГВОГРАМАТИЧНИХ ІНТЕРПРЕТАЦІЯХ

А.А. Дем'янюк, канд. філол. наук

СЛОВОТВОРЧІ ПРЕФІКСИ ТА ПРЕФІКСОЇДИ ІМЕННИКІВ

У статті аналізуються різні погляди мовознавців на препозитивні компоненти слів, а також принципи їх класифікації.

The article deals with analysis of different point of views of linguists on prepositive components of words, and principles of their classification.

Незважаючи на те, що останнім часом словотвір плідно розвивається, питання про префіксальний спосіб словотворення іменників української мови чітко не розв'язане. Недостатня увага приділяється йому в навчальних посібниках, граматиках. Тут повторюється традиційна думка про те, що префікси мало використовуються як засіб творення іменників (М.А.Жовтобрюх¹, О.Т.Волох², М.Я.Плющ³, А.П.-Грищенко⁴); до розряду словотворчих іменникових префіксів відносяться переважно лише споконвічно слов'янські *без-, на-, пра-, су-, до-, за-, над-, по-, під-, прі-, при-, про-, між-, не-, перед-* та ін., серед яких сплутуються словотворчі засоби різних способів словотворення (префіксального і префіксально-суфіксального), а саме: самостійні префікси і префікси, що вживаються у функції перших компонентів конфікса (префіксально-суфіксального форманта).

У праці "Сучасна українська літературна мова" в розділі "Префіксальні іменники"⁵ виділяються власне іменникові префікси, префікси, спільні для іменників та прикметників, і префікси, спільні для іменників та дієслів. Серед наведених ілюстрацій із префіксами, спільними для іменників і дієслів, лише одне слово *провесна* беззастережно можна вважати прикладом чисто префіксального утворення, інші – префіксально-суфіксальні деривати з матеріально-вираженим або нульовим суфіксом: *подвір'я, побратим* (названий брат), *примор'я, прохолода* (легкий холодок) – відіменникові, *прозелень, прозолоть* (із нульовим суфіксом) – відприкметникові; окремі – безсуфіксні: *побратим* (той, хто вступив у побратимство із ким-небудь), *прохолода* (прохолодне місце). Деякі іменники в системі сучасної мови словотворчого префі-

кса не мають: *поверх, подорож, повітря, пригород, приєрмерк, прихвостень*, вони становлять інтерес з етимологічного боку. Серед префіксів, спільних для іменників і прикметників, наводяться такі: *не-* (*нещастя, недоля, нечисть, нероба, неволя*), *без-/безо-* (*безвладдя, безводдя, безземелля, безробіття, безсилля, безвість, безодня*), *перед-/передо-* (*передпслужник, передгір'я, передмова, передумова, переддень*), *між-/межи-* (*міжряддя, міжгір'я і межигір'я, межиріччя, межипліччя*), *спів-* (*співавтор, співбесідник, співробітник, співзвучність, співвідносність*). Але всі наведені іменники з префіксами *без-* (крім *безвість*), *між-* утворені префіксально-суфіксальним способом. Слова *співзвучність, співвідносність* мотивуються прикметниками, а не іменниками і мають словотворчий формант *-ість* із значенням абстрактної ознаки; *нечисть* – безсуфіксне утворення від прикметника *нечистий*, а *нероба* – префіксально-суфіксальне (з нульовим суфіксом) від *не робити*. Отже, із 26 наведених тут прикладів префіксального способу творення слів тільки 8 є власне префіксальними іменниками (*безвість, нещастя, недоля, неволя, передмова, передумова, переддень, співавтор*). Серед префіксальних утворень (із власне іменниковими префіксами) у цій книзі нерідко наводяться іменники, утворені суфіксальним (*пагорбок*), префіксально-суфіксальним способом (*паросток, пасинок, пазелень, паморозь*) – останні два з нульовим суфіксом; *узлісся, узбіччя, сузір'я, суглинок, сутінки й сутінок, суміш* – з нульовим суфіксом. До іменників, утворених префіксальним способом, зараховано і слова *пращур, супряга*, у яких у сучасній українській мові словотворчі префікси не виділяються, бо словотвірні відношення між похідними і твірними словами порушені, у системі сучасної мови не виявляються. Не належать до префіксальних утворень і *прірва, прізвище, прізвисько*, адже префікс додається до твірного слова в цілому. Твірне слово, повністю включаючись у склад похідного, зберігає в ньому свою граматичну й лексичну визначеність.

Та й обмежувати префікси сучасної мови лише традиційними вже не можна. Поширення нових запозичених слів сприяло закріпленню у словотвірній системі української літературної мови префіксів типу *анти-, архі-, віце-, гіпер-, де-, екс-, екстра-, інтер-, квазі-, контр-, нео-, обер-, пост-, псевдо-, ре-, суб-, супер-, ультра-* та ін. Включення таких запозичених елементів у східнослов'янське словотворення сприяло поживавленню семантично близьких їм рідномовних префіксів

і загальній активізації префіксального способу творення імен (О.І. Голанова⁶, А.А. Москаленко⁷, В.М. Русанівський⁸).

У сучасному мовознавстві, у тому числі й українському, немає єдиного погляду на словотворчий характер чужомовних препозитивних, а також деяких синонімічних їм успадкованих одиниць типу *лже-*, *після-*. Відсутня цілком визначена класифікація подібних препозитивних морфем. Курси сучасної української літературної мови подають різну кількість запозичених префіксів. Так, М.А. Жовтобрюх⁹, І.К. Білодід¹⁰ виділяють 4 таких префікси (*анти-*, *контр-*, *ультра-*, *архі*), О.Т. Волох¹¹ – 7 (*анти-*, *дез-*, *контр-*, *ультра-*, *гіпер-*, *супер-*, *екстра-*), А.П. Грищенко¹² – 12 (*анти-*, *архі-*, *віце-*, *дис-*, *екс-*, *екстра-*, *контр-*, *обер-*, *прото-*, *ре-*, *супер-*, *ультра-*). У Вступі до порівняльно-історичного вивчення слов'янських мов серед запозичених префіксів іменникового словотвору слов'янських мов названі 7 (*архі-1*, *анти-*, *а-*, *контр-*, *віце-*, *дис-*, *де-*)¹³. У Словнику української мови¹⁴ до префіксів зараховано *анти-*, *архі-*, *дис-*, *контр-*, *про-*, елементи ж *архі-2*, *екс-*, *псевдо-*, *квазі-*, *віце-*, *обер-*, *прото-*, *суб-*, *супер-*, *ультра-*, а також питомий *після-* визначаються як перші частини складних слів. В.М. Русанівський¹⁵ та В.О. Горпинич¹⁶ серед запозичених іменникових префіксів сучасної української мови налічують уже понад 20 морфем (*ана-*, *екто-*, *ім-/ін-*, *інтер-*, *ко-/ком-*, *кон-*, *про-*, *анти-*, *архі-*, *де-/дез-*, *віце-*, *дис-*, *екс-*, *екстра-*, *контр-*, *обер-*, *прото-*, *ре-*, *суб-*, *супер-*, *ультра-*). Широке коло препозитивних одиниць чужомовного походження, що кваліфікуються як префікси, розглядається у Словнику іншомовних слів, але його упорядники відносять префіксацію, очевидно, до синтаксичного способу, тобто до словоскладання. Так, наприклад, серед префіксів даються *апо-*, *амфі-*, *гіпер-*, *гіпо-*, *мета-*, *пар-*, *пери-* (*апоміксіс*, *амфіміксіс*, *гіпертермія*, *гіпертонія*, *гіпертрофія*, *гіпотрофія*, *гіпотермія*, *метабіоз*, *парантроп*, *перигей*) і одночасно словотворчі елементи *...міксіс*, *...термія*, *...тонія*, *...трофія*, *...терія*, *...біоз*, *...антроп*, *...гей* пояснюються як частини складних слів. Пор.: *гіпер...* – префікс, що означає підвищення, надмірність¹⁷; *гіпертрофія* – (від *гіпер...* і *...трофія*) – збільшення об'єму органа тіла або його частини, зумовлене збільшенням об'єму клітин чи тканин органа або збільшенням кількості їх¹⁸; *...трофія* – у складних словах вказує на зв'язок із поняттям "їжа", "живлення", напр., *гіпертрофія*¹⁹.

А.А. Москаленко, аналізуючи неологізми з компонентами *супер-*, *ультра-*, *гіпер-*, *мікро-*, *міні-*, розмежовує два структурних типи в українській та російській літературних мовах: неологізми з префіксами *супер-*, *ультра-*, *гіпер-* і складні слова з першим компонентом *мікро* і *міні*. Але при цьому зауважує: у наш час *мікро-* та *міні-* стали першими компонентами нових складних слів, другим компонентом яких були слова не тільки іншомовного, а й рідномовного походження, що сприяло розширенню сфери їх ужитку й поступовому перетворенню на морфемі²⁰.

Отже, препозитивні елементи типу *архі-*, *екс-*, *квазі-*, *обер-*, *суб-*, *псевдо-*, *прото-*, *супер-* та ін. одними дослідниками кваліфікуються як префікси, іншими – як перші частини складних слів. Дехто компоненти складних слів *макро-*, *мікро-*, *нео-*, *псевдо-* називає навіть префіксальними словами²¹. Невпорядкованим залишається питання про функціонально зближені з префіксами кореневі з походження морфемі (префіксоїди) – такі початкові елементи слів, як *само-*, *міні-*, *напів-*, *радіо-* та ін. Одні лінгвісти зараховують префіксацію до афіксального словотворення, інші вважають її словоскладанням.

Відсутність єдиного погляду на препозитивні компоненти слів (префікс, споріднений з ним елемент, напівпрефікс, субафікс, префігований словоелемент, префіксоїд, перша складова частина, перша частина складного слова, коренева морфема та ін.), принципи їх класифікації позначилась і на чинному орфографічному кодексі та довідниках із культури мови, хоча ще в 1980 р. С.Я. Єрмоленко наголошувала на тому, що у правописних рекомендаціях однозначними й загальноприйнятими повинні бути визначення таких елементів морфемної будови слова²². Так, Український правопис до складних відносить іменники: а) з першою частиною *пів-*, *напів-*, *полу-*, (*півколо*, *напівсон*, *полукіпок*), б) утворені з двох іменників (*контр-адмірал*, *унтер-офіцер*, *штабс-капітан*), в) з першою складовою частиною *віце-*, *екс-*, *лейб-*, *максі-*, *міді-*, *міні-*, *обер-* (*віце-президент*, *екс-чемпіон*, *лейб-медик*), а всі слова з першими частинами *авіа-*, *авто-*, *агро-*, *біо-*, *VELO-*, *водо-*, *газо-*, *геліо-*, *гео-*, *гідро-*, *екзо-*, *екстра-*, *електро-*, *зоо-*, *ізо-*, *квазі-*, *кіно-*, *космо-*, *лже-*, *макро-*, *мета-*, *метео-*, *мікро-*, *мілі-*, *моно-*, *мото-*, *нео-*, *палео-*, *псевдо-*, *радіо-*, *рентгено-*, *соціо-*, *стерео-*, *супер-*, *теле-*, *термо-*, *турбо-*, *фоно-*, *фото* й под. називає складноскороченими²³. У посібниках із культури мови іменники з першою частиною

авіа- й под., кваліфіковані Українським правописом складноскороченими, подаються як складні, *контр-*, *контра-* відносяться до префіксів. *Интер-*, *ультра-* у Словнику-довіднику з культури української мови характеризуються як перші частини складних слів, а у Словнику-довіднику: Українське літературне слововживання – як префікси. Про те, що складними для з'ясування статусу виявилися перші частини багатьох слів, що вони й сьогодні не знайшли свого задовільного розв'язання, свідчать і деякі словникові статті. Наприклад: *Екстра...* перша частина складних слів (або префікс), що означає надмірність, винятковість: *екстраклас*, *екстраординарність*²⁴ і *Екстра...* Префікс, що означає надмірність, винятковість, розташування поза чимсь: *екстраординарний*²⁵ або *ЕКС... – ЕКС... Екс...* перша частина складних слів, що відповідає поняттю "колишній"; пишеться через дефіс: *експрезидент*, *екс-чемпіон*. *Екс...* Префікс, що означає відокремлення, рух догори, позбавлення, звільнення, зміну якості, завершення: *експатріація*, *екстрадиція*²⁶. Як розрізняють наведені вище слова: складні чи прості?

Мають рацію ті вчені (О.І. Голанова²⁷, В.М. Русанівський²⁸), котрі префіксами називають такі морфеми, що відповідають тим критеріям, які визначають цей тип препозитивних одиниць. Значення префіксів має певну самостійність. Приєднуючись до цілого слова, вони звичайно не змінюють значення слова докорінно, а лише додають до нього якийсь відтінок значення, що більше чи менше локалізується в префіксі. До словотвірного розряду іменних префіксів відносимо незалежно від походження (воно не істотне на сучасному зрізі) препозитивні одиниці з узагальнено-абстрактним значенням, що при утворенні нового слова не змінюють семантику твірної основи, а лише уточнюють її.

Чужомовні препозитивні одиниці, що виділяються в запозичених, а нерідко й у рідномовних, словах із семантичною та структурною однорідністю, не функціонуючи самостійно (як окреме слово: *максі*, *міні*, *стерео*, *радіо*), у межах словотвірної системи української мови вже виконують роль словотворчих афіксів.

Отже, під словотворчим префіксом розуміємо ту частину похідного слова (морфему), що у своєму розвитку (а більшість префіксів сучасної мови генетично зв'язана зі словом, службовим або повнозначним) набула відповідного узагальненого значення і виступає перед твірним словом, уточнюючи його значення. При цьому треба мати на увазі, що

Йдеться про синхронний словотвірний аналіз слів сучасної української літературної мови. Якщо в Граматиці-70²⁹ небезпідставно здавна традиційна й відома східнослов'янським мовам препозитивна одиниця *лже-* відноситься до перших компонентів складних слів російської мови (О.І. Голанова вважає її префіксом), то наявність в українській мові лише застарілого слова *лжа* ("брехня, неправда"), етимологічно співвідносного з препозитивною одиницею, свідчить про завершений процес перетворення його на морфему і показує, що діахронний аналіз структури слова відмінний від синхронного. Історичному процесові зміни словотвірної структури похідних із *лже-*, що охопив цілий словотвірний тип, сприяло закріплення у словотвірних системах української та російської літературних мов запозичених словотворчих формантів *квазі-*, *псевдо-*, *бо-*, як зазначає О.І. Голанова, з самого початку співіснування цих трьох префіксів їх значення, семантичні і словотвірні зв'язки в цілому були однотипними, коло основ, з якими поєднуються ці морфеми, обмежується узагальненими іменами та іменами осіб³⁰.

У питанні про специфіку творення слів шляхом префіксації дотримуємося погляду тих учених (М.Д. Степанова³¹; В.В. Лопатін, І.С. Улуханов³²; П.М. Каращук³³), які зараховують її до деривації, вважаючи окремим самостійним способом словотворення. Префіксальний спосіб – це утворення нового слова шляхом приєднання префікса до самостійного слова. Словотвірне значення похідного виражається за допомогою префікса, що є формантом. У ролі твірної бази (основи) виступає слово в усій сукупності його форм. Цей спосіб діє лише в межах того самого лексико-граматичного класу слів. Згідно з класифікацією словотвірних процесів, запропонованою О.С. Кубряковою, семантичні наслідки префіксального процесу мають форму модифікації, яка спостерігається при словотворенні всередині однієї частини мови і яка дозволяє описати різницю між похідними і твірним словом у лексичних термінах³⁴. Ось чому іменники утворюються за допомогою префіксів від іменників, а не від іменникових та дієслівних основ, як вказують окремі дослідники³⁵.

Словотворчі префікси використовуються, як правило, у простих словах, а префіксоїди, як і суфіксоїди, – у складних, бо, споріднюючись за словотвірними функціями з афіксами, вони ще не втратили генетично-семантичний зв'язок із коренями. Наприклад, префіксоїд

авіа- формує слова, що виражають ознаку за відношенням до певної предметної ділянки, відповідає поняттю "авіаційний": *авіабаза, авіабомба, авіадесант, авіазв'язок, авіаескадрилья, авіаклуб, авіалінія, авіамодель, авіапарк, авіапошта, авіатехніка, авіатраса*; він зберігає прозорий зв'язок зі спільнокореневим словом *авіація*, завдяки цьому мовці усвідомлюють його як компонент складного слова. Засобом словотворення префіксоїди, як і префікси, виступають лише тоді, коли є відповідні твірні слова.

Небезпідставно В.М. Русанівський висловлює припущення, що кількість префіксів, очевидно, дедалі зростатиме за рахунок префіксоїдів³⁶, причому як власне українських, так і запозичених. Дослідники подають хоч і різне, але велике число афіксоїдів. У реєстрі тлумачного словника їх відзначено понад 700 одиниць, у Словнику іншомовних слів – понад 300, і переважають серед них ті, що є префіксоїдами³⁷. Велику продуктивність у межах української мови здобули запозичені префіксоїди, їх біля 150³⁸. Думка В.М. Русанівського про те, що власне українські префіксоїди нечисленні, уточнюється В.О. Горпиничем із посиланням на Інверсійний словник української мови, що нараховує їх понад 210³⁹.

Неоднаковий кількісний розподіл структур складних слів не випадковий. Н.Ф. Клименко твердить, що матеріал "Морфемно-словотвірного фонду сучасної української мови" Інституту мовознавства ім. О.О. Потебні НАН України, у якому зібрано найповніший на сьогодні список лексики української мови (понад 160 тис. одиниць), засвідчує двоїстість функціонального характеру багатьох морфем у сучасній мовній системі. Вона ґрунтується на їхній здатності набувати ознак різних функціональних класів, що забезпечує взаємопереходи між словами різних способів словотворення, формує різні за формою засоби вираження функціонально близьких словотвірних значень⁴⁰. Остаточний перехід одиниці з одного класу до іншого, тобто повну зміну, можна встановити лише в історичній перспективі.

Безсумнівним є те, що префіксоїди як перехідний тип морфем у сучасній українській мові є потужним засобом творення слів.

¹Жовтобрюх М.А., Кулик Б.М. Курс сучасної української літературної мови. – Ч. 1. – К., 1972. – С. 238; ²Волох О.Т., Чемерисов М.Т., Чернов Є.І. Сучасна українська літературна мова. – К., 1989. – С. 68; ³Сучасна українська літературна мова / За ред. М.Я. Плющ. – К., 1994. – С. 167; ⁴Сучасна українська літературна мова / За ред. А.П. Грищенка. – К., 1997. – С. 280; ⁵Сучасна

українська літературна мова: Морфологія / За ред. І.К. Білодіда. – К., 1969. – С. 107; ⁶Голанова Е.И. Об одном типе препозитивных единиц в современном русском языке (на материале имён с префиксами квази-, лже-, псевдо-) // Развитие современного русского языка. – М., 1975. – С. 160; ⁷Москаленко А.А. Неологізми з першим компонентом супер-, ультра-, гіпер-, мікро-, міні- в українській та російській мовах // Українська мова і література в школі. – 1975. – №7. – С. 42; ⁸Русанівський В.М. Префіксальний словотвір // Словотвір сучасної української літературної мови. – К., 1979. – С. 230; ⁹Жовтобрюх М.А. Знач. праця. – С. 248; ¹⁰Сучасна українська літературна мова: Морфологія / За ред. І.К. Білодіда. – К., 1969. – С. 36; ¹¹Волох О.Т., Чемерисов М.Т., Чернов Є.І. Сучасна українська літературна мова. – К., 1989. – С. 68; ¹²Сучасна українська літературна мова / За ред. А.П. Грищенка. – К., 1997. – С. 281; ¹³Вступ до порівняльно-історичного вивчення слов'янських мов. – К., 1966. – С. 174; ¹⁴Словник української мови: В 11 т. – К., 1970-1980. ¹⁵Русанівський В.М. Знач. праця. – С. 237-238; ¹⁶Горпинич В.О. Українська словотвірна дериватологія. – Дніпропетровськ, 1998. – С. 44; ¹⁷Словник іншомовних слів / За ред. О.С. Мельничука. – К., 1974. – С. 166; ¹⁸Там само. – С. 168; ¹⁹Там само. – С. 684; ²⁰Москаленко А.А. Знач. праця. – С. 42; ²¹Безпояско О.К. Іншомовні префікси в українській мові // Українська мова і література в школі. – 1979. – №7. – С. 28; ²²Єрмоленко С.Я. Морфемна і словотвірна будова складних слів – основа для вироблення критеріїв їх правопису // Складні питання сучасного українського правопису. – К., 1980. – С. 10; ²³Український правопис. – К., 1996. – С. 30-33; ²⁴Гринчишин Д., Капелюшний А., Сербенська О., Терлак З. Словник-довідник з культури української мови. – Львів, 1996. – С. 113; ²⁵Головащук С.І. Українське літературне слововживання: Словник-довідник. – К., 1995. – С. 99; ²⁶Там само. – С. 98; ²⁷Голанова Е.И. Знач. праця. – С. 164; ²⁸Русанівський В.М. Знач. праця. – С. 232; ²⁹Грамматика современного русского языка. – М., 1970. – С.162; ³⁰Голанова Е.И. Знач. праця. – С. 164-165; ³¹Степанова М.Д. Словообразование современного немецкого языка. – М., 1953; ³²Грамматика современного русского языка. – М., 1970; ³³Карашук П.М. Словообразование английского языка. – М., 1977; ³⁴Кубрякова Е.С. Семантика производного слова // Аспекты семантических исследований. – М., 1980. – С. 121; ³⁵Миرونюк Н.П. Відсубстантивні іменники з префіксом під- в українській мові // Питання словотвору. – К., 1979. – С. 69; ³⁶Русанівський В.М. Знач. праця. – С. 240; ³⁷Клименко Н.Ф. Основи морфеміки сучасної української мови. – К., 1998. – С. 165; ³⁸Горпинич В.О. Знач. праця. – С. 48; ³⁹Там само. – С. 47; ⁴⁰Клименко Н.Ф. Знач. праця. – С. 164-165.

АНТИНОМІЯ ЛІНІЙНОЇ ТА СТРУКТУРНОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ РЕЧЕННЯ: ПРОБЛЕМА ФОРМАЛЬНОГО ОПИСУ

Стаття присвячена проблемі впливу мовленнєвих законів на структурну організацію речення, специфіку якої пропонується відображати в термінах розміченого дерева залежностей. Ключові слова: елемент речення, розмічене дерево залежностей, синтаксичний зв'язок, словоформа.

The article is devoted to the problem of speech regularities influence on syntactic sentence structure. Appropriateness of Dependence Tree Method is argued. Key words: sentence element, marked dependence tree, syntactic connection, word form.

Кожне реальне речення, хоч і вибудовується в мовленні на основі певної комбінації типових синтаксичних правил, є унікальним. Адже мовлення первинне щодо мови, завжди більше ніж вона, є джерелом усього нового в ній¹. Саме тому актуальним є завдання виявити не лише структурні (мовні) закономірності організації речення, але й дослідити вплив мовленнєвих процесів на оформлення речення як комунікативної одиниці.

Метою статті є визначення вихідних положень формального опису речення як мовленнєвої одиниці. Новизна роботи полягає в тому, що в ній запропоновано та теоретично обґрунтовано процедуру відображення лінійної та структурної організації речення в термінах розміченого дерева залежностей.

Свого часу Л. Теньєр сказав: "Зрозуміти речення – значить з'ясувати для себе сукупність зв'язків, які об'єднують слова, що входять до його складу"². Справді, структуру речення можна представити як набір слів, пов'язаних між собою синтаксичними зв'язками за правилами певної мови. Проте речення не зводиться до компонентів, які його складають, а є принципово новим утворенням. Воно існує передовсім у мовленні й може бути ідентифіковане лише у складі більшої мовленнєвої одиниці – тексту.

Переважна більшість вітчизняних досліджень, написаних у традиціях конструктивного синтаксису, присвячена виявленню структурних схем речення та правил їхнього поширення³. На нашу думку, формалі-

зований опис синтаксичної організації речення необхідно здійснювати для всіх його компонентів без винятку, а не лише для обов'язкових. У реченні як складникові цілісного повідомлення наявні такі синтаксичні одиниці, які забезпечують його зв'язок з іншими реченнями в межах тексту (конектори) або підкреслюють інформативно значуще для цього конкретного повідомлення (фразові частки), репрезентують додаткову інформацію (вставні речення, пояснювальні конструкції), тобто забезпечують комунікативну перспективу на рівні речення й тексту. Вони є факультативними для структурної схеми речення як абстрактного зразка, проте надзвичайно важливі в організації реального речення в тексті. Окрім того, їх уведення в речення здійснюється на основі набору загальних синтаксичних правил, які належать до сукупності мовних механізмів породження мовлення. Про необхідність враховувати вплив комунікативних процесів на побудову речення вказував, зокрема, І. Распопов⁴.

Одним із способів репрезентації структури речення в сукупності всіх його елементів є дерево залежностей – орієнтований граф, який складається з вузлів на позначення мінімальних синтаксичних одиниць речення та орієнтованих ребер (стрілок), які відповідають синтаксичним зв'язкам між цими одиницями і завжди спрямовані від підпорядковуючої одиниці до підпорядкованої. У цьому разі речення становить ієрархію словоформ, які між собою перебувають у відношенні підпорядкування.

Водночас необхідно зважати, що синтаксична структура речення "описується не тільки системою підпорядкування, але й порядком слів"⁵. Тому недоліком класичного дерева залежностей є те, що в ньому не відображається інформація про лінійний порядок словоформ в реченні, яка, на думку О. Падучевої, має бути спеціально приписана ребрам дерева⁶. Ми розробили систему маркування вузлів та ребер дерева, яка відображає лінійний порядок словоформ у реченні та характер синтаксичного зв'язку між ними. Завдяки цьому враховується антиномія лінійної та структурної (ієрархічної) організації речення.

Вироблення списку маркерів синтаксичного зв'язку базується на таких критеріях: 1) напрямок зв'язку (відповідно розрізняємо сурядний, підрядний та предикативний зв'язок), 2) характер одиниць, поєднаних зв'язком (складові аналітичної словоформи, складної ле-

ксеми, фразеологізму, синтаксична конструкція, частина складного речення, одиниці, які не є власне членами речення).

Тому окремої уваги заслуговує питання про співвідношення елементів речення з елементами дерева. Існують два підходи до розуміння мінімальної синтаксичної одиниці речення, яка має відповідати окремому вузлові в дереві. Перший, представлений у граматиці залежностей, передбачає, що кожний вузол дерева співвідноситься з однією словоформою, навіть якщо та є, по суті, складовою аналітичної словоформи. Під словоформою тут розуміють відрізок буквених символів між двома пробілами⁷. Згідно з іншим підходом, постульованим у граматиці Л. Теньєра, синтаксична структура описується в термінах функціональних одиниць – членів речення, що можуть бути вираженими більш ніж однією словоформою⁸. Тож можна говорити про два рівні членування речення на складові: на рівні членів речення та на рівні словоформ.

Усупереч традиції, яка склалася в граматиці залежностей, на позначення буквеного ланцюжка між двома пробілами ми послуговуємося терміном "елемент речення", а не "словоформа". Більше того, прагнемо послідовно розмежувати поняття словоформи та елемента речення: словоформа є реалізацією лексеми в тексті й містить певний лексичний та граматичний зміст. У реченні як лінійній послідовності словоформі може відповідати один або декілька елементів речення.

Аналогічно, синтаксичну позицію в реченні може заповнювати один чи декілька елементів, що зумовлюється як лексичною, так і граматичною їх специфікою. За своєю граматичною природою словоформа може бути синтетичною або аналітичною. У другому випадку вона становитиме два лінійних буквених відрізки, які можуть бути розташованими в реченні як контактено, так і дистантно (напр., *будемо жити, хай діють, буду далі казати*). Так само на лексичному рівні існують ЛСВ, які представлені кількома компонентами: йдеться передовсім про складені ЛСВ, лексикалізовані та фразеологізовані сполуки (напр., *незалежно від, відповідно до, під час, організація "Жінки України", Ірина Марківна Попова, Міністерство сім'ї та молоді, не мати гадки, стати останньою краплею, кидати тінь, співати під чужу дудку*). Складові частини таких утворень розташовані завжди контактено. На синтаксичному рівні кілька словоформ на підставі "семантичної недостатності" однієї з них можуть утворювати

неподільну синтаксично єдність, компоненти якої перебувають у комплективному відношенні і також можуть розташовуватися дистантно (напр., *витримувати порівняння, мати відношення, дати команду, не мати жодних підстав*). Кожна із названих ситуацій має враховуватися в процесі представлення синтаксичної структури речення, адже має місце антиномія структурно-семантичної єдності такої складеної одиниці з її лінійною подільністю в мовленнєвому потоці. Правило, за яким пропонується зазначені ситуації позначати одним вузлом в дереві⁹, непридатне тоді, коли в дереві має бути відображене не лише структурне членування речення, але й лінійне.

Таким чином, у статті визначено вихідні положення формального опису речення як мовленнєвої одиниці для з'ясування специфіки його структурної та лінійної організації, яка забезпечується сукупністю синтаксичних зв'язків між його елементами. Структура речення представляється, з одного боку, як ієрархія синтаксичних позицій (членів речення), які заповнюються словоформами, пов'язаними синтаксичним зв'язком. З другого боку, речення розглядається як лінійна послідовність елементів речення (які можуть дорівнювати або ні словоформі).

¹Звегинцев В.А. Предложение и его отношение к языку и речи. 2-е изд. – М., 2001. – С.19-20; ²Теньер Л. Основы структурного синтаксиса. – М., 1988. – С.23; ³Иванова Л.П. Структурно-функциональный анализ простого предложения. – К., 1991; Почепцов Г.Г. Конструктивный анализ структуры предложения. – К., 1971; Шведова Н.Ю. Русский язык. Избранные работы. – М., 2005; ⁴Распопов И.П. Очерки по теории синтаксиса. – Воронеж, 1973. – С.19; ⁵Шрейдер Ю.А. Свойства проективности языка // НТИ, Серия 2. – 1964, №8. – С. 38; ⁶Падучева Е.В. О способах представления синтаксической структуры предложения // Вопросы языкознания – 1964, №2. – С. 113; ⁷Долинина И.Б. Системный анализ предложения. – М., 1977. – С. 8-9; ⁸Теньер Л. Указ. раб. – С.50; ⁹Севбо И.П. Графическое представление синтаксических структур и стилистическая диагностика. – К., 1981. – С.34.

СТИЛІСТИЧНІ НАПРЯМИ МОВОЗНАВЧОГО АНАЛІЗУ ТЕКСТУ

О.І. Хом'як, канд. філол.наук

МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ КУРСУ "МОВА І КУЛЬТУРА СУСПІЛЬСТВА" для студентів гуманітарних спеціальностей

Стаття присвячена висвітленню науково-методичної бази курсу "Мова і культура суспільства". Закцентовано увагу на актуальних питаннях формування гуманітарної освіти з позицій синтезу лінгвістичних та культурологічних знань.

The article is devoted to the examination of scientific-methodical basis of course "Language and culture of society". The main attention is focused on the actual question of arts formation from the positions of linguistic and cultural knowledge unification.

Модернізація освітньої діяльності в Україні в контексті європейських вимог, визначених Болонським процесом, спрямована на підвищення рівня підготовки і конкурентоспроможності фахівців на світовому ринку праці. Питання якості мовної освіти в аспекті державних мовно-політичних та європейсько-інтеграційних процесів прямо залежить від змісту і мети пріоритетно-перспективних принципів лінгводидактики і прикладної лінгвістики.

Сучасне осмислення проблеми формування та реалізації фахової культури гуманітаріїв у загальноосвітніх та вищих навчальних закладах зумовлює поглиблення теоретичного та підвищення методичного рівнів навчання. Потреба мовної репрезентації та лінгвокультурологічного пояснення вузлових проблем виникнення і становлення українців у контексті культурних орієнтацій сучасного світу, що є основною метою курсу "Мова та культура суспільства", пропонованого для студентів-гуманітаріїв, узгоджується з обов'язковими навчальними дисциплінами державного освітнього стандарту – курсами "Культурологія", "Українська етнологія", "Історія української культури", де етнокультурний розвиток українського народу розкривається через антропологічні, мовні, культурологічні, психологічні, релігійні характеристики.

Знання про світ становлять основу самоусвідомлення та фундамент духовного розвитку людства. Важливо, що оприлюднення культури, як і культурного виміру людського життя є критеріями сучасної цивілізації. Спираючись на визначення культури як суми матеріальних і духовних цінностей (того, що створено штучно), дослідники розуміють культурологічні знання як знання про "другу" природу, створену людиною. З погляду предмета культурології, культурологічні знання – це, насамперед, знання про культурний розвиток людства, в якому культура реалізується як сутнісна риса людського буття. У такому розумінні культурологічні знання об'єднують в єдине ціле всі науки і забезпечують функціонування сучасної наукової системи та її подальший розвиток¹. А отже, культурологічне знання і втворене на його основі філософсько-світоглядне мислення – це одна з головних парадигм інтелектуально зорієнтованої освіти.

Теоретичним базисом проблем, що вивчаються гуманітарними науками, є культурологічний аналіз таких суспільних явищ, як-от: взаємодія культури та цивілізації, сучасні процеси глобалізації та культурна самоідентифікація, проблема молодіжних субкультур, роль культурних орієнтацій у розвитку суспільства, ідея рівноправності культур у сучасному світі.

Висвітлення лінгвокультурологічної проблематики нерозривно пов'язане з вивченням науково-теоретичних основ етногенетичних процесів, етноісторичного розвитку різних народів та загальної етнічної картини світу.

Вивчення етногенезу українського народу є актуальною загальноосвітньою проблемою в Україні – власне наукове бачення часто переплітається зі стереотипними суспільно-політичними та ідеологічними мотивами, свідомою фальсифікацією, з одного боку, а з іншого – високопатріотичними закликами, що іноді межують із міфотворчістю. У зв'язку зі сказаним зауважимо, що для теоретичного узагальнення і систематизації дидактично спрямованого етнологічного матеріалу цілеспрямоване використання лінгвістичних знань відіграє важливу роль, оскільки розвиток будь-якого етносу пов'язаний із мовою – глибинною етноідентифікаційною ознакою. Академік В.М. Русанівський наголошував на тому, що рідна мова є одним із головних засобів, за допомогою яких створюється соціальний механізм успадкування культури від покоління до покоління, тобто відбувається ви-

роблення національної культурної традиції. Так, мова єднає між собою представників певного народу в часі і просторі.

Мова як поліфункціональна знакова система є вагомим фактором розвитку думки, засобом здійснення пізнавальної та духовно-культурної діяльності людства, критерієм ідентифікації етногенетичних та етноцивілізаційних процесів. Осмислення феномена мови від часів античності до наших днів позначене актуалізацією синтезу лінгвістичних та історичних, філософських, естетичних, поетичних, психологічних, мистецтвознавчих, педагогічних знань.

Як складний вербальний код та головний спосіб передачі інформації за допомогою спеціально відтворюваних символів, мова розвивається паралельно зі становленням людини та її культури: "незалежно від вузько лінгвістичного інтересу, мовні форми й історичні процеси мовного розвитку найвищою мірою є цінними для розпізнавання і тлумачення деяких найбільш складних і важких питань психології мислення і того дивовижного, найскладнішого руху в житті людського духу, який ми називаємо історією, або прогресом, або еволюцією"².

Розвиток науки, техніки, освіти, культури відтворюється в мові, що "відноситься до всіх інших засобів прогресу, як перше й основне"³. Засвоєння мови відбувається паралельно з усвідомленням основних законів мислення: діяльність людини "перебуває під знаком Слова: навіть якщо слово не вимовляється людиною вголос, навіть якщо воно не промовляється нею і про себе, діяльність націлена на нього й відбувається у світі усвідомлюваному та названому"⁴.

Таким чином, лінгвістична проблематика перехрещується з еволюційними вимірами буття, зумовлюючи і формуючи аспектологію спеціального наукового знання, що характеризується тенденціями до синтезу епістемологічних підходів⁵. Так, зокрема, формується лінгвокультуроснавство – комплекс наук про зв'язок мови і культури. Із названих позицій Й.Гердер і В. фон Гумбольдт визначили засади мовної свідомості та принципи поєднання мовознавчих досліджень із історичними, антропологічними, етнопсихологічними. У свою чергу Ф.Боас, Е.Сепір, Б.Уорф працювали в аспекті дослідження співвідношення форм мислення і категорій мови, пізнання світу і специфіки його відтворення в тематичних групах лексики (сучасні уявлення про поняття картини світу). Окремо стоїть лінгвістична концепція антропоцентричного підходу в мові, сформульована Е.Бенвеністом.

Українська лінгвокультурознавча традиція пов'язана з ідеями О.О.Потебні про мовну діяльність людини як творче пізнання світу та вивчення слова як культурного феномену. Науковому осмисленню функціонування літературної мови у просторі національної культури з позицій сучасної філологічної науки присвячено дослідження українських мовознавців: Л.А.Лисиченко, Ю.О.Карпенка, С.Я.Єрмоленко, Л.І.Шевченко, Н.В.Слухай та ін.

Пріоритетність розвитку лінгвокультурологічних дисциплін, зокрема етнолінгвістики (науки про взаємозв'язок мови та духовної і матеріальної культури етносу⁶) та лінгвокультурології (науки про загальні закономірності взаємодії, взаємозумовленості мовної і культурної діяльності людини і суспільства⁷) зумовлена антропологічною спрямованістю сучасної лінгвістики, поверненням її предметності у прагматику, розуміння сутності системи мовних форм як онтологічної характеристики людини і водночас практичної діяльності.

Пошук шляхів вирішення мовноосвітніх проблем нерозривно пов'язаний з дослідженням комплексу важливих питань, серед яких теорія і практика формування вербального апарату мислення сучасної української людини, вироблення комунікативно-мовленнєвих умінь і навичок та організації наукового пошуку й інтелектуально-креативної діяльності у студентів-гуманітаріїв.

Необхідною умовою найповнішої реалізації навчального потенціалу курсу "Мова і культура суспільства" є інтеграція лінгво- та культурознавчого матеріалу. Обов'язковим, на наш погляд, для оптимального засвоєння концептуальних положень пропонованого предмета є з'ясування питань про співвідношення мови і культури, мови і етносу, мови і мислення, висвітлення проблеми міжмовних контактів, окреслення специфіки мовно-історичних періодів функціонування загальнонаціональної мови, визначення поняття літературної мови, її зв'язку з діалектами.

Загальновідомо, що наявність у народу літературної мови засвідчує високий рівень розвитку національної культури – літературна мова як "історично закономірна та суспільно важлива форма існування загальнонаціональної мови" (С.Я. Єрмоленко) твориться в певних культурно-історичних умовах. Не випадково Л.І. Шевченко, розвиваючи теорію інтелектуалізації літературної мови, стверджує, що "літературна форма мови для високорозвинених націй є найвищою

формою самоідентифікації, оскільки саме в ній відбиті послідовно коди свідомості, ментального відчуття досвіду, символи національної культури"⁸. Такі характерні ознаки як нормованість, кодифікованість, відсітність діалектів, поліфункціональність, стильова диференціація узгоджуються з консолідуючою, націєрепрезентуючою функцією літературної мови. Одними з різновидів загальнонаціональної мови є територіальні та соціальні діалекти, що за формою існування та системою нормування протиставляються літературній мові. Разом з тим, С.Я. Єрмоленко, досліджуючи взаємодію української літературної мови з діалектами, вказує на цілісний, інтегративний характер сучасної української літературної мови та стверджує, що "норми сучасної літературної мови ґрунтуються на взаємодії усіх діалектів і відбивають активні інтеграційні процеси в організмі національної мови і в її літературному стандарті"⁹.

Успішне розв'язання окреслених навчально-освітніх завдань забезпечить, на наше переконання, структурна організація посібника до курсу "Мова і культура суспільства", здійснена за системою лінгвокультурознавчого знання з акцентуванням уваги на історично-мовних періодах розвитку і функціонування літературної мови у просторі національної культури.

Ефективному опануванню теоретичного матеріалу, з позицій розвивального навчання, сприятиме його виклад логічно завершеними частинами. Інтенсифікація й посилення практичної спрямованості навчального процесу зумовлюватиме вироблення у студентів умінь дотримуватися норм літературної мови та забезпечуватиме формування й удосконалення їх мовленнєвої ерудованості. Так, вважаємо за доцільне використовувати на заняттях завдання з культури мови, що класифікуються вченими (Хом'як І.М., Сербенська О., Бабич Н.Д. та ін.) як основні структурні компоненти мовної освіти середньої та вищої школи, оскільки розвивають мовне чуття та навчають мовному етикету.

Як відомо, писемне мовлення тісно пов'язане із внутрішнім, а також усним мовленням, що схильне видозмінюватися в умовах неоднорідного мовленнєвого середовища. Тому знахідкою для викладача будуть вправи на редагування, конструювання і переклад з однієї мови на іншу.

Незаперечними репрезентантами етнокультурного розвитку, вербалізованими формами історичної свідомості є писемні пам'ятки.

Аналіз мовних явищ, які мисляться як результат взаємодії мови та культури суспільства, є важливим аспектом формування фахівця-гуманітарія. Свідоме використання лінгвістичних знань у процесі оволодіння лінгвокультурологічними категоріями є, таким чином, однією з передумов підвищення інтелектуального рівня студентів і сприяє розвитку творчого мислення.

Важливим етапом інтенсифікації навчальної діяльності є самостійне виконання студентами конкретних завдань, пов'язаних із написання творчих робіт. Ефективність інтелектуальної праці підвищать питання для роздумів, самоперевірки та повторення. Засвоєнню логіко-поняттєвого апарату сприятиме і самостійне опрацювання наукових досліджень, список яких доречно подати у посібниковому виданні пропонованого предмета.

Зважаючи на міжпредметну основу курсу комплексний підхід до навчальної діяльності гуманітаріїв вважаємо найбільш оптимальним та ефективним – він сприятиме формуванню у студентів системного науково-теоретичного мислення, можливості глибше з'ясувати комплекс питань щодо формування духовної та матеріальної культури народу у зв'язку з розвитком його літературної мови, слугуватиме пізнанню національної картини світу через лінгвальні категорії та виробленню особистісного ставлення до проблем національної культури та внутрішньої потреби збагачувати власний мовно-культурний рівень.

Отже, вивчення курсу "Мова і культура суспільства" є одним із важливих етапів підготовки кваліфікованих спеціалістів та підвищення інтелектуально-професійного рівня їх мовної освіти. Осмислення етнокультурного розвитку українського народу, усвідомлення культурної самоідентифікації в аспекті лінгвокультурологічної проблематики пропонованого курсу уможливує цілеспрямоване формування "національно свідомої, духовно багатой мовної особистості"¹⁰, запезпечує мовну компетентність, комунікативну досконалість та фахову освіченість гуманітаріїв.

¹Петрушенко В.Л., Пинда Л.А., Подольська Є.А. та ін. Культурологія: Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів I – IV рівнів акредитації. – 4-те видання, стереотипне / За заг. ред. проф. В.М. Пічі. – Львів, 2006. – С. 36; ²Сепир Э. Язык. Введение в изучение речи / Пер. с англ. А.М. Сухотина. – М. – Л., 1934. – С. 3; ³Потебня А.А. Эстетика и поэтика. – М., 1976. – С.211; ⁴Хайдеггер М. Гельдерлин и сущность поэзии // Рабо-

ты и размышления разных лет. – М., 1991. – С.27; ⁵Шевченко Л.І. Інтелектуальна еволюція української літературної мови: теорія аналізу: Монографія. – К., 2001. – С. 21; ⁶Савчук Б. Українська етнологія: Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. – Івано-Франківськ, 2004. – С. 311; ⁷Теория языка: Учебное пособие / А.Т. Хроленко, В.Д. Бондалетов. Под ред. В.Д. Бондалетова. – М., 2004. – С. 265; ⁸Шевченко Лариса, Шулінова Лариса. Стилїстика української літературної мови: функціональна діагностика тексту. Навчальний посібник. – К., 2004. – С.71; ⁹Єрмоленко С.Я. Сучасні проблеми дослідження літературної мови // Актуальні проблеми української лінгвістики: теорія і практика. – К.: ВПЦ "Київський університет", 2001. – Вип. IV. – С. 6; ¹⁰Програми для загальноосвітніх навчальних закладів. Рідна мова. 5 – 11 класи. – К., 2001. – С. 3-4.

А.А. Калетнік, асист.

НЕОКЛАСИЧНИЙ ТЕКСТ ЯК ЕСТЕТИКО-ХУДОЖНЯ ЦІЛІСНІСТЬ У ФІЛОЛОГІЧНИХ ПАРАДИГМАХ

Статтю присвячено аналізу методологічних засад у формуванні філологічних критеріїв оцінки творчості київських неокласиків, а також сформульовано ідеї про поступовість мовознавчої аргументації.

The article deals with analysis of methodology while forming philological criteria of evaluation of the Kyiv neoclassists' works. The ideas of the philological argumentation sequence are formed as well.

Лінгвістична доказовість феномену неокласичного тексту спирається на дослідницьке розуміння згармонізованості взаємозалежностей екстра- й інтралінгвальних факторів, що визначають цілісність вербалізованої художньої свідомості.

До екстралінгвальних, як вже аналізувалося вище, відносимо позамовну культурно-історичну й соціально-політичну ситуації, що визначають контекст епохи, часу, традицій, скорельованих й антагоністичних форм культури, що взаємодіють, впливають чи руйнують цілісний словесно-естетичний вимір неокласичного напрямку, його репрезентативних текстів.

Екстралінгвальні чинники в лінгвістичному аналізі поширюються також на обставини життя митця, зовнішню мотивацію сло-

весно-художньої рефлексії, симетрію/асиметрію при функціонуванні неокласичного тексту й інших словесних форм культури.

Комплекс названих факторів є домінантним у літературознавчому аналізі, але водночас без урахування названих критеріїв лінгвістичне обґрунтування специфіки мовно-образної рефлексії неокласиків залишиться і неповним, і неточним.

Мовознавча аргументація, у свою чергу, враховує специфічні, типізовані чи системно доведені характеристики особливостей мовної свідомості і, відповідно, мовотворчості неокласичного митця. Сучасний лінгвіст звертається до тексту як мовно-естетичної даності, представленому у слові артефакту культури, коли присутність мовної ознаки потребує пояснення, тлумачення, зіставлення з іншими ознаками, виявлення характерних рис.

Текстова художня цілісність, таким чином, пояснюється через взаємозалежності екстра- й інтралінгвальних факторів, макро- і мікрорівнів, мовні одиниці яких взаємодіють і корелюють як елементи складних нелінійних систем, функціональна сутність "тримірного простору мови" за Ю. Степановим¹, "візерунки килима"², "вертикальний контекст"³, в якому реалізуються "семантичні ролі і образи мови"⁴.

Наукові парадигми в лінгвістиці нового часу, здобувши реальні результати при застосуванні точних методів пізнання, об'єктивно переформулюють завдання з самодостатності лінгвістичної предметності, на антропоцентричний вимір мовознавчої пошуковості. Відомо, що ще з ХІХ ст. в європейській гуманітарній науці (В. Гумбольдт, Г.Г. Шпет, О. Потебня та ін.) розвиваються ідеї про синтетичність і цілісність природи художнього мислення, а отже необхідності синкретизму і в методах його наукового опису. На думку О. Потебні, "мова, в усьому своєму обсягу, як і кожне окреме взяте слово, відповідає мистецтву не лише по своїм елементам, а й способу їх з'єднання. І ще виразніше: синтетична творча діяльність, що зветься процесом утворення мови (а цей процес вічно одбувається), не є обрач і подібність творчості в мистецтві, а є постійно діюча сила і в мові, і в мистецтві, і в науці. Мова складається не тільки з певних стихій – елементів, а з метод, що направляють роботу духа в мистецтві й науці, в поезії й прозі..."⁵.

Визначна позиція логічно об'єктивує розгляд мовознавчої аргументації у зв'язку з осмисленням теоретичних питань художнього

тексту. Витоки такого осмислення сягають 20-х років минулого століття, а найбільш повний вияв знаходять у 40-60-і роки в роботах передусім, як уже зазначалося, В. Виноградова⁶, а також Г. Винокура⁷, Ю. Лотмана⁸ та ін. До тих пір у мовознавстві домінував слово центричний (морфемоцентричний) підхід, коли основним об'єктом лінгвістичного аналізу слугувало слово. У загальному еволюційному процесі наукового пізнання інтерес до питань тексту (художнього тексту зокрема) постає на тлі зміни порівняльно-історичної дослідницької парадигми⁶ парадигмою структуральною, особливо в її функціональному різновиді, ідеї якого репрезентовані Празьким лінгвістичним гуртком і з його особливим інтересом до літературної (книжної, стандартної) мови, її норм, мовного узусу, соціальної зумовленості диференціації національної мови та, що важливо, до стилістичної стратифікації літературної мови.

Подальший розвиток мовознавчої думки ХХ ст. у напрямку від структурального функціоналізму до антропоцентричної орієнтації лінгвістики ставить на порядок денний цілу низку нових завдань, спричиняється до появи нових понять або уточнення відомих: мовна картина світу (пор. *внутрішня форма мови* В. фон Гумбольдта та *внутрішня форма слова* О. Потебні), менталітет (пор. *дух народу, нації* в ранньому німецькому романтизмі братів Шлегелів, того ж В. фон Гумбольдта, Г. Штейнталя, О. Потебні), когнітивізм, мовна особистість, ідіолект, дискурс, інтелектуальна еволюція мови (категорія, позначена ще Празьким лінгвістичним гуртком, і розпрацьована на рівні мовознавчої концепції Л. Шевченко⁹) тощо. Ця і подібна термінологія визначає сітку тих понятійних координат, які окреслюють пошуковий простір новітньої лінгвістики.

Звернення до людського чинника в мові є свідченням зміни базисної методологічної парадигми, свідченням переходу від іманентної лінгвістики (у розумінні Ф. де Соссюра) до лінгвістики антропологічної, яка передбачає вивчення мови в тісному зв'язку з людиною, її свідомістю, мисленням, духовною і практичною діяльністю.

Подібна еволюція простежується також у підходах до вивчення тексту. Поняття тексту як лінгвістичної категорії виступає відносно

---

⁶ У розумінні Т. Куна, пор.: "під парадигмами я маю на увазі визнані всіма науковими досягненнями, які протягом певного часу дають науковій спільноті модель поставлення ідей та їх розв'язання"¹⁰.

новим у найбільш очевидних реальностей мови, а способи його інтуїтивного виділення не менш укорінені у свідомості сучасної людини, аніж способи відмежування і виокремлення слова¹¹. Звідси добре усвідомлювана в сучасному мовознавстві ситуація: для цієї найбільш очевидної з реальностей мови не існує єдиної дефініції, яка влаштувала б принаймні більш-менш значну частину дослідників. Ситуація зумовлена передовсім тим, що текст є явищем багатограним, а його окремі дефініції враховують тільки той чи інший аспект цієї багатогранності: наявність автора, що реалізує в тексті певний задум; основоположна роль тексту як засобу вербальної комунікації; функціональна і концептуальна завершеність тексту як явища культури; мовні домінанти художнього тексту та ін.], емотивні характеристики тексту та ін.

Аналізуючи визначення тексту І.Гальперінім ("текст – це утворення мовленнєвотворчого процесу, яке має завершеність, об'єктивований у вигляді письмового документу твір, що складається з назви (заголовку) і низки особливих одиниць (надфразових єдностей), об'єднаних різними типами лексичного, граматичного, логічного, стилістичного зв'язку, і що має визначену цілеспрямованість та прагматичну настанову"¹²), О.Кубрякова логічно, як на наш погляд, підкреслює, що практично всі названі ознаки тексту, окрім двох останніх, можуть бути піддані сумніву або спростовані: є також тексти усні, не всі тексти є закінченими, не всі мають назву, не всі складаються з надфразових єдностей¹³. Зі свого боку дослідниця пропонує інваріантну основу розуміння поняття: текст – це інформаційно самодостатнє мовленнєве повідомлення з ясно оформленим цілепокладанням, що орієнтоване за своїм замислом на свого адресата. Таке розуміння, на думку дослідниці, визначає тільки нижню межу явища (самодостатнім може бути й окреме речення). Щодо верхньої межі, то тут слід орієнтуватися на таку властивість тексту, як його зв'язність, що, у свою чергу, передбачає протяжність тексту. Але протяжність є надзвичайно варіативною, через що верхні межі тексту виявляються також невизначеними. Тому О.Кубрякова пропонує користуватися поняттям прототипових текстів – текстів малого обсягу. Формально завершені, ці тексти піддаються огляду і спостереженню в найдрібніших деталях, мають чітко виражені межі початку і кінця, а отже репрезентують такі важливіші характеристики

тексту, як його окремість, виділеність, формальна й семантична самоод- статність, тематична визначеність і завершеність¹⁴.

Звертання під подібним кутом зору до неокласичного тексту є, на нашу думку, виправданим, хоча і потребує уточнення. Виправданість полягає в тому, що йдеться про поетичні твори, значна більшість із яких справді є текстами малого обсягу, тобто прототиповими текстами у викладеному вище розумінні. У той же час творчий доробок кожного з представників неокласичного напрямку можна розглядати у ви- гляді певної суми окремих прототипових текстів, яка у свою чергу є своєрідним цілісним метатекстом. Більше того, прототипові тексти та метатексти окремих неокласиків створюють те явище, яке й становить неокласичний текст – метатекст, так би мовити, третього порядку. Ко- ли ж урахувати, що неокласична поезія була відображенням суспільних реальностей свого часу, що ця поезія обговорювалася в контексті тогочасних ідеологічних, ідейних, художньо-естетичних пи- тань, сама реагувала на них, то, власне, слід говорити вже про дискурс, у якому народжувалися і сприймалися поезії неокласиків як у дружньому колі, так і в колі опонентів. Це дозволяє зосередитися на неокласичному тексті не на як іманентній даності, а як на явищі, пов'язаному із людським чинником, явищі дискурсивному.

У диспозиції категорій дисертаційної праці, дискурс (фр. discours – мовлення) – "зв'язний текст у сукупності з екстралінгвістично-праг- матичними, соціокультурними, психологічними факторами; текст, взятий в аспекті події; мовлення, що розглядається, як цілеспрямована соціальна дія, як компонент, який бере участь у взаємодії людей і ме- ханізмах їх свідомості (когнітивних процесах). ...Це мовлення, зану- рене в життя"¹⁵. Зауважимо, що процес поступового розмежування тер- мінів *текст* і *дискурс* розпочався ще в кінці 70-х – на початку 80-х рр. У результаті текст тепер розуміють переважно як абстрактну, формальну конструкцію, а дискурс – як окремі види її актуалізації, що досліджуються з погляду ментальних процесів у нерозривному зв'язку з позалінгвальними чинниками. А отже, дискурс – це особливе ви- користання мови, що реально існує у текстах, передовсім у персоніфі- кованих, позначених авторським "ментальним" пошуком адекватних задуму мовних одиниць.

З урахуванням узагальненого контексту досліджень можна сказати, що тип дискурсу перебуває у прямій залежності від емпіри-

чної очевидності та індивідуальної визначеності автора, а тому для поетичного дискурсу характерний необмежений вияв індивідуально-авторської особистості, коли вся увага спрямована передусім на емоційну, а не на логічну послідовність змісту.

З такого погляду найбільш адекватним у вивченні дискурсу неокласиків виявляється підхід, пов'язаний із аналізом їх естетико-художніх поглядів, які зумовлюють принципи і способи використання поетичного слова, а також власне естетико-художню цілісність самого неокласичного тексту. Тобто йдеться про дискурс як найбільш абстрактне поняття. Разом із тим для сучасного дослідника такий аналіз дискурсу може здійснюватися через поняття дискурсу у вузькому розумінні – дискурс як вербальний продукт комунікативної дії.

Постановка проблеми в такому ракурсі важлива для сучасної філології у цілому, тому що дозволяє розглянути літературно-мистецький процес початку ХХ ст. як цілісність естетико-мовного феномену. Звідси випливає завдання не лише наукове, але й завдання як етична потреба повернення в коло нової дослідницької проблематики текстів довершених, не випадково протиставлених неокласичними авторами літературній недосконалої. У сонеті Миколи Зерова 1921 р. "Молода Україна" (назва пізнішого варіанту цього сонету – "Pro domo". – А. К.) поетично задекларовано "загальну лінію" неокласиків, що є своєрідним "ключем" для розуміння сутності світосприймання неокласичних авторів і читачами, й інтерпретаторами:

Коли ж то, Господи, мине нас ця чаша,
Ця старосвітчина і повітовий смак,
Ці мрійники без крил, якими так
Поезія уславилася наша.

От Петька Стах, містечковий сіряк,
От Вороний, сентиментальна кваша.
О ні, Пегасові потрібна інша паша,
А то – не вивезе, загрузне неборак.

Відштовхуючись від заперечення поширених і пропагованих настанов і реалій тогочасного літературного процесу, М.Зеров визначає власні естетичні пріоритети, сприйняті колом однодумців-неокласиків:

Прекрасна пластика і контур строгий,
добірний стиль, залізна колія –
Оце твоя, Україно, дорога:
Леконт-де-Ліль, Хозе Ередія,
Парнаських гір незахідне сузір'я
зведуть тебе на справжнє верхогір'я...⁷

Отже, пріоритети формулюються як естетичні антитези у вербалізованій формі: *мрійники без крил – Пегас; містечковий сіряк – прекрасна пластика; сентиментальна каша – строгий контур, залізний стиль; старосвітчина, повітовий смак – добірний стиль; Леконт де Ліль, Хозе Ередія (верхогір'я світових зразків) – болото, трясовина (= загрузне неборак).*

За обставин, коли літературна перспектива і талант митця були асоційовані з приналежністю до організацій "Плуг" або "Гарт", прикметами письменницького хисту і "патентом на талановитість" (за іронічним зауваженням Юрія Клена¹⁶), було авторство, визначене ідейно-естетичними платформами цих угруповань. Можливо, звідси береться (принаймні як складник цілісної позиції) внутрішній опір неокласиків утворити будь-яку організацію, структуруватися в літературному процесі початку минулого століття групою, гуртком, асоціацією чи іншим сформованим на задекларованих спільних ідейних, організаційних або естетичних засадах об'єднанням.

Відомим є покликання на виступ М.Зерова 1925 р., в якому він досить категорично обґрунтував свою позицію: "Ми повинні протестувати проти гуртківства й гурткового патріотизму, гурткової виключності в наших літературних відносинах... Приналежність до гуртка як критерій істини... проти такого критерію істини, у всякому разі, ми повинні протестувати"¹⁷. М. Зеров, якого близький до неокласиків В. Петров називає "центром тяжіння" літературної течії, безумовно, окреслив справжню ситуацію. Неокласиків еднають погляди на сутність культури, її місце в цивілізації, розуміння творчої свободи митця як найвищої цінності, свободи, що поєднується з широкою освітою і вимогливістю до слова.

Певною мірою можна твердити, що антигуртківство неокласиків стало принципом їх світоглядного естетизму. "Були зустрічі друзів, і не було ні зборів, ні організацій, ані "основних завдань"", – свідчать сучасники неокласиків¹⁸.

До цього слушно зробити невеликий дискурсивний відступ, звернувши увагу на тему чаю, чаювання, яка неодноразово виявляється в образній системі неокласичної поезії як сублімоване вираження ідеї дружніх зв'язків: *Дзвенить розмова і парує чай; Який ясний і безтурботний спів / Ще нам пригадує ті дні безхмарні, / Коли терпіли ми від муз і ран / І чай пили, чай фірми «Караван»; Ми виникаємо стихійно, / Щороку сходячись на чай¹⁹; До столу, госте довгожданий! / Не золотий китайський чай / Вино – від нього будеш п'яний²⁰; скромний чай неокласика²¹; Бо слід гербату швидко заварить, / Купить горілки та зробить яєшні! (на честь гостя. – А. К.); І самовара ніжше воркотання, / І запах яблук, хліба та гербати; На скатерці склянки. Гербата буриштинова / Парує злегка²².*

Юрій Клен, для пізнішої творчості якого надзвичайно характерні алюзії, що ведуть до образів із творчості побратимів минулої неокласики (аж до прямих цитувань – цікава, до речі, проблема для інтертекстуального аналізу: образи набувають подвійної мотивації), пише: *Хвала і слава вам, вожді премудрі, / що землю обертає на рай, / що фабрикуєте парфуми й пудру / і нас навчили з моркви пити чай!*²³ Ще раз до теми чаю Юрій Клен звертається, згадуючи радянське правосуддя, що карало «і навіть тих, що з нами пили чай»²⁴. Показова ще одна цитата з того ж поета:

Леконт де Ліль, Ередія стежки
протоптували нам до верхогір'я,
де Україні світить крізь віки
«Парнаських зір незахідне сузір'я».
Для нас ніколи промінь той не гас.
Хіба ж карається за те Сибір'ю,
що Малларме і ніжний Мореас
в часи дозвілля з нами чаювали,
що не писали віршів ми "для мас"?²⁵

Отже, окреслена тема репрезентує вагомий ментальний складник у неокласичній картині світу, де художньо-поетичні пріоритети визначаються не приналежністю до організаційно структурних угруповань, а спільністю естетичних уподобань однодумців, зв'язок між якими існує на інтимному рівні поєднання споріднених душ на засадах поцінування загальнолюдського культурного надбання.

Повертаючись до основного викладу, підкреслимо, що ситуація з самовизначенням літераторів неокласичного кола ставить перед мовознавцем складні питання атрибуції текстів за універсальними, єдиними з мовно-естетичного погляду критеріями, що розв'язуються сьогодні по-різному. Лінгвістична мотивація феномену неокласичного тексту перебуває у площині методології мовознавства, де ідіостилістична проблематика аргументується дослідницьким синкретизмом екстралінгвальних й інтралінгвальних критеріїв.

Екстралінгвальною в цьому випадку буде позамовна культурна ситуація, що спричинила текст, зумовила його цілісність і приналежність до певного культурного кола. Інтралінгвальна – сутність, визначена особливостями мовної свідомості, репрезентованої в тексті та його одиницях.

Для мовознавця важливо, що у неокласиків немає випадковостей (пор. щойно представлений образ чаювання як приклад унаочнення цієї тези). Так, психологічна і культурна мотивація образу, символу, художньої деталі завжди згармонізовані у слові. Із цього погляду дещо механістичними і виразно недостатніми видаються накопичення мовознавцями лише фактів епітетних, метафоричних, порівняльних та ін. Для характеристики тексту як свідчення його художньої досконалості.

У випадку пропонованого дослідження є, однак, надійний об'єктивний критерій – неологізми, тобто лексика, яку досить виразно можна протиставити існуючим узуальним словам загальнонаціональної мови. Тут можна виходити з проілюстрованої вище передумови, що неологізми з'являються у доробку автора як домінантні піки внаслідок настійливого пошуку виражальних засобів саме в таких лексико-тематичних групах, які стосуються найбільш вагомих для автора тем, ідей, образів.

У цілому тематичний розподіл неокласичних неологізмів дозволяє виділити такі групи (почасти умовні) позначуваних явищ: особи, тваринний світ, предметний світ, дії, ознаки. На цьому рівні класифікації маємо певний збіг з класифікацією за частинами мови. Але подальше класифікаційне подрібнення є більш інформативним.

Проілюструємо цю думку на прикладі предметних номінацій. Клас осіб представлений у неокласиків назвами узагальнено-реальних персонажів або конкретних осіб (*анальфабет, аспанфут, архітектори-нездари, гермокопиди, гімнограф, деструктор, панфут,*

панфутурист, спец, футурист), назвами представників свого кола (*неокласик, бібліофаги, патріарх-шляхолог, шляхолог*), назвами власне художніх персонажів (*бейнамази, вістяр, гострозір, грабівник, дуки-срібляники, зброєвладця, зіздознавець, пиворіз, робфаківець* та багато інших – усього неологізмів на позначення осіб знаходимо до 65).

Інший ряд предметних номінацій представлений назвами серед таких тематичних груп: витвори людської діяльності, артефакти в широкому розумінні (*антена, бабуся-хата, бабуся-школа, бетон, дивокорабель, золоторуно, ногавиця, стовпи-дроти, храм-мавзолей*), тваринний світ (*велетень-бронтозавр, відгулень-кінь, дивогляд, павук-сивак, повзун*), рослинний світ (*берізки-сироти, бильник, буйноквіти, велетень-сосна, квітки-пелюстки, павіття, сльози-квітки, чаротрута*), соматизми (*війниця, віяло-хвіст, іскри-очі, копит – копито*), стихійні явища (*блискавка-змія, блискавка-порив, блискавка-шабля, борвій, весновій, вітри-піддувала, вітри-сторожі, голос-ураган, гримій, дощі-потоки, метелиця-кура, нахаба-вітер, павідь, перелети-громи, прокляття-блискавка, сніжниця*), природа, її стани (*велетень-розмай – про сад, дзеркало-ставок, жариво – про небо, живло, змрок, зорецвіт – про небо, зорина, зорі-вербени, крила-хмари, місяць-білоріг, місяць-гостонько, місяць-недобір, місяць-срібноріг, нерість, острів-колиска, островки-копиці, похолодь, праосінь, пратиша, провесна-весна, розталь, світ-сонце, сонце-велетень, срібло-вода, студінь, хмара-туман, хмари-острови, хмари-шати*), кольори (*багр, прозолота, прозолоть, фіолет, червінь*), звуки (*безгоміння, лунання, стрілиці – лункі звуки*), простір (*безбережжя, безмір*), час (*безвік, вічниця*).

Подібна класифікація доповнюється також класифікаціями прикметниково-атрибутивних та дієслівно-процесуальних номінацій: виміри, кольори, запахи, звуки, фізичний і психічний стани, інтенсивність прояву тощо. Головна ж мета окресленої класифікації полягає в тому, що вона ілюструє важливу особливість: змістово-тематичні блоки виявляють певну структуру образного світу неокласиків, його організації.

Водночас окреслення можливих класифікацій виводить дослідження від словоцентричного розгляду неологізмів до текстоцентричних аспектів їх функціонування. Почасті такі аспекти вже проглядаються у попередньому тексті дисертації, коли з'ясовувалися риси семанти-

чної неології, її мотивація та ін. – узагальнення тут можливі тільки з урахуванням текстового корпусу, де виявляються семантико-парадигматичні зв'язки відповідних слів.

По суті це є об'єктивним критерієм, який дозволяє підійти до функціональних характеристик неокласичної неології. Практично, однак, постає досить складне завдання щодо логічної експлікації інтуїтивно відчутних для дослідника особливостей побудови авторського тексту. Адже текст, як вже зазначалося, – явище багатомірне, багатовимірне, з безкінечною кількістю зв'язків між елементами на горизонтальному рівні (тобто рівні послідовного розгортання тексту) та у вертикальних проєкціях (тобто рівні смислових зв'язків дистантно – і досить далеко як у тексті, так і в реальному часі написання творів – розташованих елементів). Із численних можливих варіантів теоретичного осмислення цього художнього розмаїття в даному випадку доцільно, на наш погляд, розглянути неологізми у такий спосіб. По-перше, поруч із неологізмами в текстах функціонують звичайні слова з тими ж самими коренями, а також слова синонімічного або антонімічного лексичного змісту. Отже, неологізми можна розглянути в аспекті цих зв'язків. По-друге, неологізми мають найближче синтагматичне оточення, тобто найближчі семантично і граматично пов'язані з ними слова. Тому цікаво розглянути також і такі слова в їх функціональній ролі щодо дискурсивного текстотворення. У поєднанні з уже проведеним вище мотиваційним аналізом це дозволить обґрунтувати лінгвістичний статус неологізмів у неокласичному тексті.

Власне, природна сутність естетики слова, генетика художнього мислення звернені до образності, якщо, зрозуміло, не йдеться про її неусвідомлене ігнорування чи поверхову реконструкцію в авторському письмі. Більш точною, як на наш погляд, є увага до внутрішньої мотивації вибору (свідомого чи підсвідомого) слова, образної моделі, структури фрази, типу звукопису та інших складників системності тексту, що дозволяють ідентифікувати ідіостилістичну картину світу. Тому, очевидно, лінгвістична мотивація мовної свідомості можлива лише за умов звернення до тексту як до певної художньо-словесної світобудови, пов'язаної з реальною дійсністю дискурсивними вимірами, відображеними в колективному ідіолекті неокласиків, а дослідницька аргументація значною мірою залежить від

методології аналізу, від комплексу дослідницьких настанов і завдань, що артикуються цією методологією.

¹Степанов Ю.С. В трехмерном пространстве языка: Семиотические проблемы лингвистики, философии, искусства. – М., 1985. – С. 196; ²Текст: Узоры ковра: Науч. метод. Семинар "ТЕХТУС". – Ставрополь, 1999. – Вып. 4, ч. 2; ³Ахманова О.С., Гюббенет И.В. "Вертикальный контекст" как филологическая проблема // Вопросы языкознания. – 1977. – № 3; ⁴Демьянков В.З. Семантические роли и образы языка // Язык о языке. – М., 2000; ⁵Потебня О.О. Эстетика і поетика слова. – К., 1985. – С. 24; ⁶Виноградов В.В. Проблемы русской стилистики. – М., 1981; ⁷Винокур Г.О. О языке художественной литературы. – М., 1991; ⁸Лотман Ю.М. Внутри мыслящих миров. Человек – текст – семиосфера – история. – М., 1996; ⁹Шевченко Л.І. Интеллектуальна еволюція української літературної мови: теорія аналізу. – К., 2001; ¹⁰Кун Т. Структура научных революций. – М., 1977. – С.3; ¹¹Кбрякова Е.С. Типы языковых значений: Семантика производного слова. – М., 1981; ¹²Там само; ¹³Там само; ¹⁴Там само; ¹⁵Арутюнова Н.Д. Дискурс // Лингвистический энциклопедический словарь. – М., 1990. – С. 136 – 137; ¹⁶Клен Ю. Выбранные. – К., 1991. – С. 32; ¹⁷Там само; ¹⁸Там само; ¹⁹Арутюнова Н.Д. Язык и мир человека. – М., 1998. – С. 42, 72; ²⁰Клен Ю. Знач. праця. – С. 56; ²¹Филипович П. Поезії. – К., 1989. – С. 133; ²²Там само. – С. 74, 140, 155; ²³Клен Ю. Знач. праця. – С. 182; ²⁴Там само. – С. 216; ²⁵Там само. – С. 220 – 221.

М.Л. Штельмах, асп.

ДІАЛОГІЧНА ЄДНІСТЬ ЗАПИТАНЬ І ВІДПОВІДЕЙ ЗА УМОВ МАС-МЕДІЙНОГО ІНТЕРВ'Ю. ЛІНГВОСТИЛІСТИЧНА ІНТЕРПРЕТАЦІЯ

Статтю присвячено розгляду компонентів діалогічної структури інтерв'ю. Детально проаналізовано систему структурних засобів та мовних чинників, що утворюють механізм діалогічної єдності, а також специфіку відношень комунікантів та рівень прагматичного спрямування реплік діалогу в даному жанрі.

The article is devoted to the problem of the components of the dialogical structure of the interview. The system of the structural means and linguistic factors which make the mechanism of the dialogic unity is analyzed in the details. The specific features of the relations between communicators and the level of the pragmatic purpose of the dialogic replies are also examined in this article.

Вивчення мовних параметрів жанрів у текстах засобів масової інформації і зацікавлення ними як об'єктом лінгвістичних пошуків на початку 90-х рр., як зазначає Л. Кудрявцева, призвело до появи та розробки системи напрямів дослідження цього феномену¹. Когнітивний, міжкультурний, психолінгвістичний аспекти вивчення мас-медійного дискурсу, його аналіз крізь призму впливу на суспільну свідомість у новітній період набули особливої актуальності.

Не випадково **метою** нашого дослідження є з'ясування особливостей функціонування механізму взаємодії структурних компонентів жанру інтерв'ю, їх комунікативної валентності та чинників творення у мас-медійному дискурсі.

Об'єктом вивчення є інтерв'ю як багаторівнева мовно-жанрова форма мас-медіа, а **предметом** – модель мовних взаємозв'язків запитань та відповідей у структурі інтерв'ю.

Теоретичною основою і **матеріалом** для наукових пошуків стали різноаспектні теоретичні розробки та концепції дослідників із питань функціонування жанру інтерв'ю у сфері масової комунікації, таких як Т.Шумишина, В.Тищенко, Г.Солганик, Л.Кудрявцева, М.Лукіна, М.Кожина та ін., а також тексти інтерв'ю періодичних журналів "Політика і культура" за 2002–2005 роки та "Сучасність" за 2002 рік.

Актуальність нашого дослідження визначається необхідністю вивчення діалогічної моделі жанру інтерв'ю як домінантної характеристики системного мовного утворення, особливостей взаємодії питальних конструкцій і реплік-відповідей у структурі діалогу, його лінгвістичних і комунікативних особливостей. Оскільки проблема вивчення психолінгвістичного, комунікативного та лінгвістичного статусів учасників діалогу в жанрі інтерв'ю за умов успішної комунікативної валентності ще не достатньо висвітлена в сучасному мовознавстві, то результати наших наукових пошуків значною мірою є **новими**.

Концепція медіатизації, за словами І. Філатенко, є визначальною у процесі становлення інформаційного суспільства і передбачає глобальний та інтенсивний процес впливу засобів масової інформації на суспільну свідомість, що в свою чергу "призводить до внутрішньої колонізації, фрагментації ментальних уявлень мовця"².

Розробка концепції медіатизації змінила погляди дослідників та ракурси їх наукових пошуків зосереджених навколо ролі засобів

масової інформації в сучасному світі і змусила звернути увагу на надзвичайну здатність дискурсу мас-медіа впливати на світорозуміння адресатів.

Модель спілкування в масовокомунікативній сфері передбачає в першу чергу ефективний вплив на читача або слухача, обов'язкову апеляцію до його інформаційної та емоційної сфер світосприйняття, обмін інформацією і як результат – зміну концептуальних орієнтирів. Не дивно, що окремі дослідники мови сучасних засобів масової інформації, як слушно зазначає О. Дорофєєва, стверджують, що крім функції впливу, мас-медійні структури реалізують і маніпулятивну функцію. "Маніпуляція є видом психологічного впливу, майстерне використання якого призводить до прихованої ейфорії і появи у реципієнтів намірів, які не збігаються з його актуальними бажаннями"³.

Зупинимося детальніше на проблемі мовно-інформаційного впливу в процесі мас-медійної комунікації. В.Корнєєв диференціює прихований та відкритий текстові впливи, вважаючи їх рушійною силою в комунікативній діалогічній системі координат: суб'єкт ↔ реципієнт.

Прихованим або імпліцитним впливом, на думку дослідника, називають процес і результат зміни поведінки реципієнта (який мислиться як індивід чи соціальна група) шляхом залучення мовних чинників організації або структурування тексту та вторинної інформативності. Відкритий (експліцитний) вплив передбачає, в першу чергу, використання різнотипних лексем та лексичних моделей⁴.

В.Корнєєв також пропонує класифікувати явища текстового впливу в межах мас-медійного дискурсу за такими критеріями: 1) залежно від кінцевого результату, реалізації мети: частковий, повний, аперцепційний (повний передбачає системну актуалізацію цілісних й семантично прозорих доміант впливу, частковий – членування мети на декілька етапів і поступове впровадження такої стратегії, аперцепційний – створення певної рамки введення окремих характеристик, через які реципієнт сприймає матеріал); 2) залежно від способу активізації уваги реципієнта: зосереджувальний, деструктивний, деструктивно-фоновий, конформуючий. Зосереджувальний вплив передбачає зосередження уваги реципієнта за допомогою текстових чинників на конкретному об'єкті (використання маркованих лексем, стилістично немотивованих конструкцій, зміна інтонаційного контуру, ло-

гіки структури тощо). Деструктивний вплив має на меті не зосередження, а навпаки, розсіювання уваги (проникнення в підсвідомість реципієнта) (нагромадження термінології, використання апелятивів до кількох каналів сприйняття інформації з поданням потрібного повідомлення невмотивованим каналом, алогічність структури і т.п.). Деструктивно-фоновий спрямований не просто на розсіювання уваги реципієнта, а й відображає подвійну структуру тексту-повідомлення, наприклад, коли за нагромадженням фактів та їх коментарів приховано емоційне повідомлення, що в загальноприйнятій структурі відображається як фонове і виражене на рівні лексем. Таке повідомлення, на думку В.Корнєєва, змінює акценти у свідомості реципієнта, розсіює увагу та "звільняє шлях" до підсвідомості, а, отже, постає фоновим відповідно до мети⁵. Конформуючий вплив, як зазначає дослідник, передбачає шляхом використання технік приєднання або прямої постанови поступову зміну поглядів і переконань реципієнта. Здебільшого це відбувається за умов варіювання емоційних елементів⁶. "— Чи можете спрогнозувати, чим завершиться ця поки що красива на сьогодні гра в парламентсько-президентську республіку?" ["Політика і культура", №32, 2002, с.18].

На нашу думку, процес вербальної інтеракції й комунікативна мета спілкування в інтерв'ю здебільшого залежать від того, наскільки запитання, поставлені автором-журналістом, і відповіді реципієнта структурно є цілісними, тематично й ідейно правильно організованими, й чи інтерпретація цих конструкцій відбувається за умов розгорнутого повного тексту. Доцільно оформлені у граматичному плані, лаконічні та точні запитання, що озвучуються відповідним тоном, спонукають реципієнта дати конкретну, змістовну відповідь, зазначає М. Лукіна⁷. Таким чином, питальні конструкції виступають комунікативною віссю діалогу між двома суб'єктами — автором і реципієнтом.

Запитання (репліка-стимул) та відповідь (репліка-реакція) утворюють єдину діалогічну текстову структурну одиницю, доповнюючи одна одну (причому друга залежить від першої, підпорядковуючись їй) і формуючи темо-ремаатичний зв'язок.

У сучасній лінгвостилістиці запитання тлумачиться як модальний різновид речення, своєрідна за формою та семантикою синтаксична одиниця мови, що містить запит інформації і формується за допомо-

гою лексико-граматичних та інтонаційних чинників, а в жанрі інтерв'ю виступає ініціувальною реплікою та темою діалогу⁸. Запитання є початковою реплікою, з якої починається комунікативний акт. За допомогою питальних конструкцій автор вводить тему розмови, актуалізує процес спілкування, акцентує на окремих інформативних деталях, спонукаючи до реакції реципієнта і спрямовує діалог відповідно до поставленої інтерв'юером комунікативної мети. " – Ви уникли відповіді на питання про УБОЗ. Спробую переформулювати його: чи вважаєте Ви за потрібне заради порятунку демократії в країні ввести підзвітність Верховній Раді силовиків та керівника ДПА?.." [Політика і культура. – 2002. –№ 32. – С.19].

Комунікативна структура запитання в контексті інтерв'ю передбачає наявність двох елементів: відомої інформації (теми) та невідомої (реми). Як наголошує І.Михайлін, формулювання автором запитання значним чином детермінує зміст і форму одержаної відповіді⁹. Тому структура запитання зумовлює структуру відповіді, а конкретність і точність його семантичної складової частини регулює повноту та змістовність одержуваної інформації, її відповідність комунікативним намірам автора.

Для інформативних різновидів інтерв'ю, де автор ставить завдання отримати актуальний та цікавий матеріал, характерні короткі, лаконічні і значним чином стилістично нейтральні запитання закритого (що містять структуру відповіді і вимагають лише підтвердження або спростування) чи відкритого типів (запитання виступають чинниками уточнення): " –Коли Ви плануєте розпочати роботу? Яким чином?" [Політика і культура. – 2004. –№ 3. – с.13].

В аналітичних та інтерв'ю-портретах психолінгвістичною і прагматичною настановою автора є не лише отримання інформації, але й з'ясування концептуальних понять, якими керується реципієнт, розкриття його індивідуальності. З метою розгорнути межі діалогу і розширити його тематично (це вже більше, ніж опитування) автор вдається до різнотипних питальних конструкцій: уточнюючих, непрямих, безособових, гіпотетичних, перехідних, провокаційних, питань-підказок тощо.

З метою отримати деталізований фрагмент оповіді стосовно певного висловлювання журналісти здебільшого використовують

уточнюючі запитання: " – *Отже, у чому власне полягає конкретно позиція уряду?*" [Політика і культура. – 2005. – № 7. – С.8].

Непрямі та безособові питальні конструкції допомагають опосередковано дізнатися про власну позицію реципієнта або уникнути прямих звинувачень чи посилань на конкретну особу.

Гіпотетичні запитання стають доміантними в ситуації, коли авторові необхідно отримати прогноз щодо перспектив або можливих наслідків стосовно певної події чи явища. Найчастіше такі конструкції використовуються журналістами в інтерв'ю з експертами, вченими, політиками або відомим персонами. Здебільшого вживаються підрядні конструкції зі сполучниками, що передають семантику умовності чи ймовірності: *якщо, якби:* " – *Якщо саме до цього готувалися депутати Верховної Ради, то хіба можна за нинішніх обставин включати "кон'юнктурне формування"?*" [Політика і культура. – 2002. – № 32. – С.19].

Частовживаними є перехідні або так звані "питання-мости", що дозволяють змінити тему розмови за умов цілісності та зв'язності тексту: " – На початку нашої бесіди Ви зазначили про корупційну свідомість більшості політичних угруповань..."; " –А що Ви можете сказати з приводу нафтогазової політики в Україні?"; " –Ще одна актуальна тема цього місяця – передноворічні ціни? Якими вони будуть?.." [Політика і культура. – 2005. – № 8. – С.11].

Провокаційні запитання мають на меті емоційно спровокувати реципієнта, щоб одержати імпульсивну відповідь-експромт. В основу таких речень здебільшого покладено експресивно-оцінний елемент, який крім лексичних одиниць, може передаватися за допомогою просодичних мовних чинників: інтонації, логічного наголосу, а також шляхом особливого позиціонування слів та вживання питальних часток невже, хіба тощо. " – Ви гадаєте, що Америка розділяє цю позицію? Чи є якісь докази того, що ЄС готовий пришвидшити процедуру вступу?" [Політика і культура. – 2004. – № 2. – С.10].

Слушним, на наш погляд, є зауваження Н. Гуйванюк, яка, диференціюючи питання на прямі та епістемологічно оформлені (дозволяють отримати оцінку реципієнта стосовно дій третіх осіб), зауважує, що журналіст завдяки певній побудові запитань, підкреслює роль співрозмовника як діяча-суб'єкта або коментатора¹⁰.

Як доречно вважає Т.Шумишина, в умовах інтерв'ю зазвичай мають місце такі нюанси психологічної практики, що значним чином впливають на побудову запитань та реакцію реципієнта: 1) урахування особистих чинників суб'єктів комунікації (особливості психіки, світогляду учасників розмови, їх інтересів, інтелектуальних можливостей, досвіду тощо) при виборі форми спілкування; 2) зв'язок між формою спілкування, формою висловлювання та їх змістовим навантаженням; 3) вербальна реалізація процесів мислення, зокрема адекватне втілення думки інтерв'юера у формі запитання; 4) виявлення психічних феноменів у практичних діях, інтерпретація співрозмовниками персональних якостей за зовнішнім виявом, роль виразових, паравербальних рухів при спілкуванні (міміка, жести); 5) моделювання учасників спілкування один про одного і про самих себе¹¹.

Таким чином, діалогічна єдність запитань і відповідей в умовах масмедійного інтерв'ю представлена різними структурними типами запитань, які змістовно й стилістично пов'язані з реакціями реципієнтів. Діалогічна єдність в аспекті інтерв'ю актуалізується також за принципом лінгвостилістичної зв'язності, в умовах психолінгвістичної стратегії мовної поведінки комунікантів і передбачає створення відповідної інтерактивної моделі "автор-реципієнт", що функціонує завдяки вияву імпліцитних та експліцитних чинників аксіологічного впливу тощо.

¹Кудрявцева Л., Дядечко Л., Дорофеева О., Філатенко І., Черненко Г. Сучасні аспекти дослідження мас-медійного дискурсу: експресія – вплив – маніпуляція //Мовознавство. – №1 – 2005. – С.58; ²Там само. – С.59; ³Доценко Е. Психология манипуляции/Феномены, механизмы и защита. – М.,1997. – С.59; ⁴Корнеев В. Підходи до вивчення прихованого текстового впливу// Вісник КНУ ІМ. Т. Шевченка. Серія філології і журналістики. – К., 2001. – С.77; ⁵Там само. – С.78; ⁶Там само. – С.79; ⁷Лукина М. Технология интервью. – М., 2003. – С.39; ⁸Гуйванюк Н., Шабат С. Питальні речення в сучасній українській мові//Навчально-методичний посібник. – Чернівці, 2000. – С.9; ⁹Михайлін І. Основи журналістики. – К., 2002. – С.193; ¹⁰Гуйванюк Н., Шабат С. Знач.праця. – С.39; ¹¹Шумишина Т. Интервью в журналистике (основы метода получения сведений для произведений различных жанров)//Автореферат дисертации. – М., 1973. – С.13.

СУЧАСНИЙ СТАН ЛІНГВІСТИЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ТВОРЧОСТІ С. ЄФРЕМОВА

Стаття присвячена проблемі еволюції аспектів і методологій актуальних лінгвістичних досліджень у сучасному єфремовознавстві. Також обґрунтовується перспективність дослідження концепції розвитку української мови С. Єфремова.

This article deals with a problem of evolution of aspects and methodologies of current interest linguistic researches on an actual works on Efremov. Also the article has to argue the perspective of the conception of development of the ukrainian language made by S. Efremov.

Мовно-культурний світогляд освіченої мовної особистості за умов динамічного розвитку мови у часопросторі спричинюється до втворення власної цілісної концепції, що реалізовується в поліаспектних проєкціях на розвиток національної мови і формує низку ідей та поглядів на теоретичні підходи, практичну діяльність, мовне будівництво, аналіз історико-філологічних ідей із подальшим визначенням поля для конструктивних дискусій щодо розвитку мови.

Час активного становлення і розвитку української мови, до якого належить і перша третина ХХ ст., характеризується бурхливим розвитком філологічної думки, причому досить часто без чіткого розмежування на традиційні літературознавчі та мовознавчі складники. Тому на сучасному етапі досліджень перспективних концепцій розвитку національної мови є вкрай важливим аналіз цілісних поглядів на мову не лише видатних вчених-мовознавців, але й дослідників широкого кола філологічної проблематики, безпосередньо причетних до творення, популяризації й унормування без винятку всіх складових частин мовної системи.

Сергій Олександрович Єфремов – видатний український філолог, мовознавець і літературознавець, відомий критик, надзвичайно сміливий публіцист, який до того ж стояв біля джерел зародження української преси (з цього приводу варто згадати, що "саме він був автором першої на Наддніпрянській Україні статті українською мовою"¹, а згодом став одним із засновників газети "Рада") і, відповідно, стилю масової інформації української мови, активний громадський діяч із

непохитною громадянською позицією, який за свідченнями сучасників (і матеріалів власних щоденників) не йшов на компроміси з добою (про що свідчить той факт, що вчений, маючи змогу емігрувати, неухильно йде шляхом найбільшого опору за "багатообіцяючої" атмосфери цькування з боку влади), автор понад 3000 статей, монографій, рецензій і, узагальнимо, непересічний інтелектуал. Його науковий спадок засвідчує глибоке осмислення сучасних авторіві мовно-літературних процесів із високим рівнем наукової компетентності і власним цілісним баченням їх розвитку.

Зрозуміло, що така визначна в україністиці постать не могла не створити поля тяжіння наукових зацікавлень до своєї діяльності. З одного боку, різноаспектність таких зацікавлень визначається сучасними тенденціями досліджень у філологічній та історичній науках, з іншого, – неординарністю позиції самого С. Єфремова.

Порушена у статті **проблематика** зобов'язана великою мірою дослідженням вчених-філологів, які зверталися до наукової спадщини С.Єфремова. Передовсім це літературознавці Е.Соловей, М.Наєнко, які визначають місце вченого в історії української літератури і його значення як літературного критика. Мовознавці Л.П'яста, яка дослідила діакартину світу С.Єфремова і констатує її гармонійну і цілісну українську зорієнтованість, Н.Мазур, яка розглянула мемуарну творчість вченого, Л.Шевченко, яка доводить перспективність екстраполяції методів досліджень літературних явищ С.Єфремовим на терени сучасної лінгвостилістики. Сьогодні спостерігаємо тенденцію повернення до нас його спадщини виданням книжок і формування простору досліджень Оригінальних текстів С.Єфремова. Тим самим усе більше розширюється коло можливого пошуку на материк не лише літературознавства, за влучною метафорою М.Наєнка, але й мовознавства і, загалом, філології. І "що швидше цей материк буде освоєно, то менше буде "білих плям" у нашій духовності і певнішою буде хода наша до освоєння таїни слова в майбутньому"².

Актуальність нашого дослідження полягає в опрацюванні критеріїв аналізу цілісної концепції видатного українського філолога С.Єфремова щодо витоків і функціонування української мови, її місця в історії української культури і духовності, а також у виявленні лакун щодо наукових зацікавлень С.Єфремова у контексті філологічних ідей першої третини ХХ ст.

Метою статті є визначення кола поставлених, розглянутих і висвітлених єфремовознавцями проблем, виявленні тенденцій і закономірностей у їх постановці і розв'язанні, що, в свою чергу, уможливило проявлення на їх тлі нових ідей для подальших перспективних робіт дослідження наукової спадщини С. Єфремова.

Поставлена мета передбачає розв'язання таких **завдань**:

- проаналізувати коло проблематики і методологічні засади досліджень науковцями праць С. Єфремова;
- сформулювати недостатньо опрацьовані або проблематичні аспекти наукової концепції С. Єфремова і критерії їх дослідження;
- зробити висновки щодо актуальності нової парадигми лінгвістичного дослідження постаті С. Єфремова.

Таким чином, **об'єктом** нашого дослідження є наукова творчість С. Єфремова, що розглядається в контексті націо- і культуротворення, першої третини ХХ ст., а **предметом** – зміст наукової концепції дослідника й наукові інтерпретації його творчої спадщини.

Передовсім слід зауважити, що традиційний аспект досліджень праць вченого – царина літературознавства. Цю тенденцію диктує нагальна потреба повернути С. Єфремова "в науковий обіг" після десятиліть замовчувань. Звісно, що в першу чергу спливають масиви статей, рецензій, рукописів і монографій, які присвячені переважно літературознавчій проблематиці і справляють неабиякий вплив на розвиток літературознавчої критичної думки. Адже, як зауважує Е.Соловей, "навіть ідейні опоненти мусили визнати, що... "Історія українського письменства" С.Єфремова посідала почесне місце на робочому столі кожного українського вчителя, інженера, кооператора, журналіста, студента..."³, а С.Єфремов спромігся вибудувати власну концепцію українського літературознавства і цим зробив "таке відкриття, яке умовно можна порівняти хіба що з відомою періодичною системою Д. Менделєєва"⁴, оскільки він увів новий "вимір історії літератури як історії ідей"⁵.

Однак нас, відповідно до предмета дослідження, цікавить лінгвістичний аналіз, що є розвитком ідей вченого в царині літературознавства, оскільки, як на це звертають увагу й інші філологи, становив серйозну аргументативну базу концепції С.Єфремова.

Такою є робота Л.П'ясти "Діакартина світу Сергія Єфремова" (1997). Дослідниця зосереджується на аналізі мовної картини світу

С. Єфремова, причому акцентує увагу на її найрелевантніших параметрах, виділених за допомогою методу інтроспекції А.Вежбицької. Простежені концепти вичленовуються з дискурсу праць вченого методом концептуального аналізу (концепт-аналізу), котрий "розбиває його на концептуальні поля, що сукупно інтегрують базову номінацію субконцепту та її концептуальне оточення – концептзмінні."⁶ Також Л.П'яста розглядає вираження вичленованих концептів, субконцептів і концептзмінних на лексико-семантичному, граматичному та композиційно-синтаксичному рівнях із актуалізацією стилістичного аспекту аналізу, бо без нього "тлумачення особливостей структурно-семантичної організації дискурсу буде неповним"⁷. А далі до аналізу дослідниця залучає і російськомовні праці С.Єфремова і справедливо репрезентує картину світу автора-білінгва як діакартину з подальшим компаративним аналізом її неодномовних величин і робить обґрунтовані висновки про те, що "зафіксований домінантний тип двомовності не є виявом дисгармонії в авторській картині світу"⁸. Таким чином, Л.П'яста досліджує мовно-ідейний дискурс праць С.Єфремова лише в антропоцентричній парадигмі в дусі вчення про мовні картини світу з відповідним методологічним інструментарієм концепт-аналізу та із залученням стилістичних прийомів при його проведенні.

Не менш цікавою видається дисертаційна робота Н.Мазур "Мова мемуарної літератури кінця XIX – початку XX століття (на матеріалі творчості Євгена Чикаленка та Сергія Єфремова)" (2006), в якій дослідниця навмисне звужує коло пошуку за допомогою жанрової класифікації і застосовує елементи компаративного аналізу.

У такий спосіб простежується виразна тенденція до дослідження творчої і наукової спадщини вченого щораз під більшим кутом абстрагування від власне літературознавчого "тіла текстів" до їх мовного і мовознавчого наповнення. Від суто *"історико-літературної концепції С.Єфремова*, на якій наголошує М.Наєнко, відбувається розширення поля пошуку в бік уже *"історико-філологічної концепції С.Єфремова"*. Л.Шевченко, аналізуючи творчість неокласиків, пропонує нову і водночас "єфремівську" парадигму аналізу змісту ідей у концептуальному вимірі (тобто вимірі цілісної науково-світоглядної концепції погляду на предмет дослідження С.Єфремовим). І хоча "із погляду традиційних мовознавчих уявлень характеристики С.Єфремова

є лише загальною оцінкою мовної культури неокласиків і не відбивають особливостей лінгвістичного пошуку... сучасна лінгвостилістика має щасливу можливість скорелювати власний предметний аналіз із сформульованими С.Єфремовим інтегральними як для мовознавства, так і для українського гуманітарного дискурсу в цілому, думками про специфіку вербальної репрезентації художньої свідомості неокласиків."⁹

У світлі вищенаведених тенденцій змістимо акцент у бік *історико-лінгвістичної концепції С.Єфремова*. Таким чином, вихідною гіпотезою є існування цілісної концепції С.Єфремова про розвиток української мови в контексті національної історії та культури. Справді, досі мовознавчі здобутки і комплекс ідей С.Єфремова, що мали принципове значення для розвитку української мови, залишалися поза увагою. Оминати їх – значить недооцінити роботу вченого в лексикографічному відділі Інституту української наукової мови і перекреслити його вплив на мовне будівництво в усій країні, коли він очолював ВУАН і мав відповідні для того важелі впливу.

На користь підтвердження сформульованої гіпотези свідчать, зокрема, факти численних дискусій щодо норм української мови С.Єфремова з М.Грушевським, який відстоював власні погляди на розвиток національної мови. Цікаво, що значною мірою концепція С.Єфремова враховувала результати досліджень в галузі шевченкознавства самого С.Єфремова. Зокрема, він вважає, що Шевченко, обравши за орієнтир народну мову, величиною власного таланту знімає дискусійне на той час питання про існування окремої малоросійської літератури. Хоча за це і наражається на небезпеку і критику не лише від В.Белінського, але й від М.Гоголя. Таким чином, С.Єфремов звертається до мови як найбільш переконливого аргументу в дискусії про місце і роль української словесності в державотворенні і мислетворенні українського народу. Мовотворчість Т.Шевченка є для нього взірцевою і знаковою для визначення сутності української словесності.

Таким чином, зробимо **висновки** про те, що:

1. С.Єфремов вибудував власну цілісну концепцію історії і розвитку української культури, основою якої є українська мова.
2. Концепція, запропонована С.Єфремовим, визначила подальше ставлення і перспективи розвитку української мови і має важливе значення для сучасного розуміння мовотворчих процесів.

3. Ця концепція визначила різні аспекти тогочасного мовного будівництва і наукових досліджень.

4. Концепція позначилася на теоретичному розвитку лінгвістики, лексикографічних роботах і може слугувати засадничим орієнтиром мовного будівництва в умовах розвитку державної мови України.

5. Для проведення дослідження доцільно залучити випробувані дослідниками методи концептуального аналізу, компаративного аналізу і метод лінгвістичної дедукції для перевірки нашої гіпотези, а також теоретичний метод моделювання, оскільки цілісність концепції вимагає теоретичного осмислення і узагальнення.

¹Соловей Е. Сергій Єфремов: доля і спадщина // Єфремов С. Вибране: Ст. Наук. розвідки. Моногр. – К.: Наук. думка, 2002. – С. 13; ²Наєнко М. К. Сергій Єфремов і його історико-літературна концепція // Єфремов С. О. Історія українського письменства. – К., 1995. – С. 13 – 14; ³Соловей Е. Сергій Єфремов: доля і спадщина // Єфремов С. Вибране: Ст. Наук. розвідки. Моногр. – К., 2002. – С. 11; ⁴Наєнко М. К. Сергій Єфремов і його історико-літературна концепція // Єфремов С. О. Історія українського письменства. – К.: Феміна, 1995. – С. 6; ⁵Шевченко Л. І. Київські неокласики в філологічній концепції Сергія Єфремова // Актуальні проблеми української лінгвістики: теорія і практика: Зб. наук. праць. – К., 2006. – С. 9; ⁶Г'яста Л. В. Діакартина світу Сергія Єфремова. – К., 1997. – С. 13; ⁷Там само. – С. 14; ⁸Там само. – С. 58; ⁹Шевченко Л. І. Київські неокласики в філологічній концепції Сергія Єфремова // Актуальні проблеми української лінгвістики: теорія і практика: Зб. наук. праць. – К., 2006. – С. 15.

М.В. Бондар, канд. філол. наук

СТИЛІСТИЧНА МОДА НА ІНТЕРТЕКСТУАЛЬНІСТЬ В СУЧАСНИХ ПРОЗОВИХ ТЕКСТАХ

У статті аналізується явище інтертекстуальності у сучасних прозових текстах.

The article is devoted to the analysis of the intertexture in the modern prose text.

У сучасних прозових текстах простежується поширення стилістичної моди на інтертекстуальність, яка "виявляється як у перемиканні кодів, так і в їхньому змішуванні" і "це можуть бути різні національні коди, але можуть бути і територіально-етнографічні чи соціальні

діалекти"¹. Мета нашої розвідки – дослідити це явище. Досягнення поставленої мети стає можливим за умови виконання наступних завдань: проаналізувати типові контексти вживання, визначити статус досліджуваних одиниць та чинники їх актуалізації у вербальній структурі сучасного прозового тексту.

Найбільш частотними є приклади перемикання кодів з української мови на англійську, російську, французьку, німецьку мови, що зумовлено екстралінгвальними факторами : "*Якщо ще є шинка – вийде взагалі **sweet English breakfast of bacon and eggs***" (Пиркало, Зелена..., 17); "*Куди тобі пили, малятко, – каже кузеніві Вікторія, – ти ж іще **секондарі скул** не подужав*" (Кононенко, Зрада, 112); "*...новий день сиплеться на думки градом виснажливо-безглузких зобов'язань – замовити ксерокси для студентів, відітампувати їм на факультетському принтері нову контрольну, зайти до банку, до **drugstore** – скінчилися вітаміни, і колготок треба би прикупити, відповісти на два листи, потелефонувати до **travel agency***" (Забужко, Польові..., 93); "*– Що я робитиму, коли закінчиться робочий день, то є **my privacy***" (Кононенко, Імітація, 13).

Одним із проявів інтертекстуальності в сучасному прозовому тексті є стилізація мовлення науковців різних галузей знань. Активний процес входження елементів наукового стилю (термінологічної лексики) в художні тексти, що відображає загальну тенденцію до інтелектуалізації літературної мови, кваліфікується як процес детермінологізації – "перетворення терміна у звичайне слово шляхом нейтралізації його дефінітивної функції"².

У науковій літературі на позначення процесу детермінологізації вживаються також терміни "детермінізація"³, "деспеціалізація термінів"⁴, "десемантизація термінів"⁵. На думку А.П.Грищенка, детермінологізація складається з двох стадій: 1) уподібнення терміна до загальноновживаних слів у зв'язку з активним використанням його за межами спеціальної термінологічної системи; 2) розвиток нових значень у відповідного слова на основі метафоричного вживання ⁶.

Основними напрямками, за якими відбувається процес детермінологізації, є перехід від метафоричного вживання певної лексеми до стійкого переносного значення, при якому повністю стирається образний ореол лексичної одиниці; генералізація, узагальнення спеціального значення у процесі вживання; зміна сфери вживання терміна

без помітних зрушень у його семантиці тощо⁷. З ними тісно пов'язаний процес так званої "часткової детермінологізації", "коли спеціальні найменування функціонують у мовленні неспеціалістів у прямому, але дещо звуженому (спрощеному) значенні, втрачаючи на рівні загальноповсякденної лексики деякі семи"⁸.

Досліджуючи можливості стилістичної та семантичної детермінологізації, В.Л.Карпова визначила основні типи поєднань термінологічних слів зі словами інших лексико-стилістичних категорій у контексті твору, а саме: 1) збереження прямого номінативного значення термінологічного слова, зв'язку з відповідною системою термінологічних понять та формування емоційних, експресивних відтінків суб'єктивної оцінки, модальності; 2) вживання терміна у переносному значенні без повної втрати зв'язку з відповідною системою термінологічних понять; 3) використання термінів у нетермінологічному семантико-стилістичному плані (вторинно-переносне використання)⁹.

У сучасному прозовому тексті терміни вживаються з метою відтворити стилістику наукового мовлення (кліше, штампи): *"Якби Валька читала журнал "Генеза", вона висловилася б так: "Моя проблема дуже ясна – як, рухаючись у просторі епістеміології інтерпретацій, вийти на рефлексію над екзегезою, над історичним методом, над психоаналізом, над феноменологією релігії, щоб вона зачепила, оживила і, якщо можна так сказати, гуманізувала онтологією розуміння"* (Медникова, Ой, 49); *"Йшлося про з'ясування багатьох, як їм здавалося, вельми важливих речей – про "падіння Стіни та культуру без кордонів", про "зближення й протистояння ментальностей", про "нові шати старих націоналізмів", про "духовну архітектуру Європи в третьому тисячолітті", про "посткарнавальне безглуздя світу"* (Андрухович, Центральна-східна..., 11); *" – Вітка таскалася до психоаналітика, і той їй наговорив, що ти весь час пригнічував Ронку, не давав їй виходу з приватної сфери до публічної, не підтримував її кар'єрних прагнень, обтинав шляхи її самореалізації"* (Кононенко, Зрада, 57); *"Зоя, очевидно, цей метод узяла, кажучи канцелярською мовою "на озброєння"* (Шевчук, Горбунка..., 49); *"Які ж висновки зробив я з усього того, підсумувавши досвід і, як кажуть науковці, "ібраний матеріал"* (Шевчук, Горбунка..., 50).

У мові сучасних прозових текстів трапляються випадки творчого переосмислення усталених словесних комплексів: *"... а ти сказала, – задував він опісля, коли в них пішов був процес витворення тої*

спільної міфології, без якої жодній парі не остоятися, – з легендою про **Золотий Вік** фази закоханості (Забужко, Польові..., 15); "Він був боявся почути від коханки погані слова про дружину. Але коли з Катериною заговорив про Вероніку, перша рішуче взяла бік останньої. **"Зміна соціокультурної парадигми"**, – сумно подумав він" (Жоненко, Зрада, 71); " – А як вона дзвякне ментам? – Ще раз повторюю – усі **системи**, як кажуть космонавти, **працюють нормально**" (Кокотюха, Мама..., 87); "**Золотий запас на пальцях та вухах** влаштував би невеличку африканську країну" (Яровий, Чекання..., 99); "**Щойно я власним політичним рішенням уникнув громадянської війни у межах сім'ї. Однак це не відступ. Лише зміна вектора**" (Слапчук, Крихти..., 33); "**Поки у тата не відібрали мікрофон, задаю останнє питання ...**" (Слапчук, Калюжа..., 38); "**Ти збиточний, брехливий і огидний хлопець... До усіх трьох пунктів у мене були поправки, які я готовий був захищати**" (Слапчук, Калюжа..., 49).

Активізація процесу детермінологізації у досліджуваній нами хронологічний період розвитку і функціонування української мови зумовлена певними чинниками. Так, велику роль відіграє інформаційна революція, яка призвела до зростання рівня освіченості лінгвосоціуму й ролі науки у всіх сферах суспільного буття, вияву інтересу до науково-популярних телепрограм та телеканалів, створення українських енциклопедичних видань, розрахованих на широке коло читачів (універсальні словники-енциклопедії), що у текстах сучасної художньої прози знаходить відображення в орієнтації на нового читача, враховуючи рівень освіченості, ерудиції, знання лінгвокраїнознавчої інформації тощо.

Крім того, важливим фактором популяризації терміоелементів певних галузей знань є поширена в українському суспільстві оцінка тієї чи іншої професії як престижної (напр., професія економіста, оператора ПК тощо), того чи іншого захоплення як модного (напр., психологія, філософія та ін.). Чинником, який детермінує зростання інтересу до наукової дисципліни, може слугувати сенсаційна наукова теорія (як фрейдизм на початку ХХ ст., фемінізм на сучасному етапі), бестселер (книги Дж.Толк'єна зумовили в наш час масове захоплення міфологією).

Переконливою є також думка Л.П.Крисіна, який серед основних факторів детермінологізації виділяє суспільну й комунікативну

актуальність понять та явищ, що позначаються відповідними термінами¹⁰. На нашу думку, дуже важливим є суб'єктивний чинник, а саме – свідоме чи несвідоме прагнення мовців до збагачення власного словникового запасу термінологічною лексикою, що пов'язано зі специфікою сприйняття її як показника рівня інтелектуального розвитку.

Ступінь частотності вживання одиниць певних терміносистем також залежить від дії таких екстралінгвальних факторів, як: 1) освіта автора (медична, філологічна тощо); 2) зростання загального рівня комп'ютерних знань (шкільні заняття, курси, необхідний елемент професійної підготовки); 3) зростання темпів життя, жорстка конкуренція, напружена міжнародна ситуація, низький рівень соціального забезпечення, несприятлива екологічна ситуація, поява нових вірусів тощо зумовлюють зацікавлення медициною, психологією, філософією.

Окрім термінів, у сучасних прозових текстах активно вживаються стереотипні моделі тексту (телевізійні заставки, структурні елементи рекламного тексту, газетних оголошень, текстова інформація автовідповідача, комп'ютера, мобільного телефону):

а) рекламні слогани: *"Ти – не один", – з дня у день, як папуга, повторює чергову дурницю популярний канал і, мабуть, не помиляється"* (Матіос, Життя..., 9); *"В його нинішньому житті, сповненому, окрім усього, ще й діловими й неділовими чи не щоденними фуришетами, такі маленькі хитрощі допомагали зберігати в організмі кислотно-лужний баланс"* (Меднікова, Тю, 15); *"Ті, хто має новий "Комет", складають свого роду таємне товариство білих раковин, а надзвичайно густий і вбивчий "Доместос" об'єднує власників бактерицидних квартир"* (Пиркало, Зелена..., 38); *"Чи ви впевнені, що вони, ваші діти, відкриють для себе "Тампакс" і будуть щасливі – як проголошує реклама?"* (Мухарський, Доба, 77); *"Перед самим носом у мене опиняється блакитна обгортка шоколадного батончика "Баянті" – райська насолода"* (Мухарський, Доба, 77); *"– Чого ви зможете навчити ваших дітей? – кричу я, вдихаючи аромат чудового молочного шоколаду і борсаючись у порожніх пачках від сигарет "Кемел", "Марльборо", "Ротманс" і "Прима" – сигарет, яким надають перевагу справжні чоловіки"* (Мухарський, Доба, 77); *"Ось він лежить у нікельовано-кахляній ванні, втопився у пахучій піні над зеленою шампуньованою гарячою водою, і йому в голові прокладки з крильцями, що дають кожній жінці сухість та комфорт у критичні дні"* (Меднікова,

Тю, 31); *"Готовий обід, поспішайте до столу, смак кожної страви ля-ля "Кока-кола", – раптом проспівало в голові. "Зомбування, – вигулькнуло слово, – треба його десь ужити. Всі ці тампакси й памперси на телебаченні є справжнім зомбуванням. Навіть у мене повна голова пармалату і прокладок, а я ж дивлюся тільки новини..."* (Меднікова, Тю, 31); *"Єврі тайм під час їжі ви піддаєте свої зуби загрозі карієсу," – тонко натякали Нінон дільничі уповноважені. "Дірол" з ксилітом і карбамідом захистить ваші зуби з ранку до ночі," – прямо солдатськи рубали сержанти й старшини. "Слухай своєї спраги, пий "спрайт", – зваблювали капітани й майори. "Ніхто ще не спокушав мене голубцями. Ох ці жінки! Чомусь вони одразу ж думають про своє. – Ну, тоді чекайте на своє "рафаелло" (Слапчук, Крихти..., 13); *"Перемагає, хто вкладає," – переступало всі рамки пристойності старше офіцерство"* (Меднікова, Тю, 57); *"Складний майстерний макіяж під натюрель підкреслював усе, що варто бачити, і ховав те, що помічати не було обов'язковим. Вміло нафарбоване волосся облямовувало ловко дібраний ніжний колір обличчя – косметика для професіоналів, нейчурал сі б'юті з берегів Мертвого моря"* (Меднікова, Тю, 73); *"Гемоглобін знову заграв на щоках, Лідка кілька разів треновано стулила губи і випнула їх курячою гузкою, відновлюючи інтенсивність кольору без додаткового фарбування – Макс Фактор, косметика для професіоналів"* (Меднікова, Тю, 145); *"Треба, як любить цитувати його син, щоб стіморол був вільний від цукру і щоб усіма відчувався смак майбутнього"* (Меднікова, Тю, 187); *"– Доброго ранку, – відповіло мені українською мовою це шоколадне диво, і я, тамуючи ще незрозумілу тривогу, подумав із непідробним оптимізмом: "Ти не один. Нас п'ятдесят два мільйони"* (Шкляр, Ключ, 95); *"Спілкуйся вільно – живи мобільно!" – спалахнув навпроти напис на будинку з "Біг-Беном"* (Повалаяєва, Ексгумація..., 59);*

б) тексти газетних оголошень: *"Він бачив очі тих, хто роздавав на вулиці рекламні аркушки. Бачив тих, хто походжав вулицями із рекламними дошками на спині й на грудях, закликаючи підключатися до найновішої мережі мобільного зв'язку або дорого продавати золото й платину"* (Кононенко, Нема раю..., 27); *"На платформі стоїть кілька похилих ліхтарів, обклеєних обідраними об'явами: куплю волосся... продам квартиру... ритуальні послуги недорого"* (Кононенко, Імітація-2, 14);

в) текстова інформація автовідповідача, комп'ютера, мобільного телефону: *"Їй довелося придбати автовідповідач. Вибачте, не можу відповісти, залиште повідомлення і назвіть себе. Якщо це важливо, я передзвону"* (Кокотюха, Нейтральна..., 156); *"Дзвоню (ти чомусь спізнюєшся), довгі гудки (ти справді помер?), автовідповідач мовить раптом іще твоїм голосом, що, на жаль, тебе зараз немає (чому ніхто не виправить "зараз" на "взагалі", а "на жаль" просто викреслить, бо воно занадто дешево і банальне, щоб у ньому просвічувалася туга за тобою), але обов'язково будеш (в іншому житті?)"* (Деркачова, Інтимні..., 113); *" – Жигун Сергій Сергійович у зоні недосяжності, коли вірити телефонам"* (Кокотюха, Мама ..., 108); *"Мобілка не відповідала, принаймні голос там говорив, що абонент знаходиться поза межами досяжності"* (Ульяненко, Хрест..., 52); *"Він перечитав оповідання, виділив увесь текст і натиснув Delete. Закрив файл. Розумний комп'ютер поцікавився, чи зберегти зміни у файлі"* (Слапчук, Коротка..., 46);

г) крилаті вислови: *"Пляшка, наче бомба, впала нам під ноги. Наше спасіння, що не вибухнула. Хоча, як казав Вінні Пух, іменини ще не розпочалися"* (Слапчук, Калюжа..., 27); *"Свині нам не авторитет, кажуть собі. Однак треба бути набитим тирсою, щоб прославитися оптимістом. Тим паче, що день народження, як завжди, у крокодила Гени, а вуха, традиційно, відривають Чебурашці. І, ясна річ, що Карлсонові, з даху видніше"* (Слапчук, Калюжа..., 27-28).

На нашу думку, вищенаведені мовні конструкції швидко стереотипізувалися за рахунок таких чинників:

1) римована форма (*"Готовий обід, поспішайте до столу, смак кожної страви ля-ля "Кока-кола"*);

2) лаконічність та безпосереднє звернення до адресата (*"Підключайся до найновішої мережі мобільного зв'язку", "Слухай своєї спраги, пий "спрайт"*);

3) наявність компонента, який виконує функцію класифікатора (*"райський"* – про смак, *"вбивчий"* – про гігієнічний засіб, *"для професіоналів"* – про косметику, *"для справжніх чоловіків"* – про цигарки);

4) вживання терміносполук, які надають інформації наукового характеру (напр., *"ксиліт і карбамід"*);

5) вкраплення, що є результатом синхронного перекладу з англійської мови на українську і завдяки випереджувальному звучан-

ню активно запам'ятовуються слухачами (напр., "еврі тайм під час їжі...", а не "кожен раз під час їжі...");

б) ключові слова усталених словесних комплексів репрезентують такі тематичні групи: а) продукти харчування; б) засоби гігієни; в) тю-тюнові вироби; г) засоби зв'язку (важливість інформації);

7) висока частотність вживання у текстах ЗМІ (відтворення доведене до автоматизму), візуальна підтримка, звернення у своїх виступах гумористів до змістової сторони цих мовних конструкцій).

Таким чином, у сучасних прозових текстах стилістична мода на інтертекстуальність зумовлена дією екстралінгвальних та інтралінгвальних факторів і виявляється у перемиканні на іноземні мови, вживанні термінологічної лексики та терміносполук, а також стереотипних моделей тексту, здійснює експресивну та номінативну функції. Цей напрямок досліджень є актуальним, оскільки аналіз мовного матеріалу висвітлює специфіку реалізації активних лексико-семантичних процесів у вербальній структурі сучасного прозового тексту.

¹Ажнюк Б. М. Мовні зміни на тлі деколонізації та глобалізації // Мовознавство. – 2001. – № 3. – С. 52; ²Непийвода Н. Ф. Детерминологизация как результат взаимодействия общелитературной и терминологической лексики: Автореф. дис... канд. филол. наук: 10.02.02 / АН УССР, Ин-т языковедения им. А.А. Потебни. – К., 1983 – С.5; ³Мазурик Д. В. Інноваційні процеси в лексичній сучасної української літературної мови (90-і роки ХХ століття): Автореф. дис... канд. філол. наук: 10.02.01 / Львівський нац. ун-т ім. Івана Франка. – Л., 2002 – С. 14; ⁴Зацний Ю. А., Пахомова Т. О. Мова і суспільство: Збагачення словникового складу сучасної англійської мови. – Запоріжжя, 2001. – С.33; Какорина Е. В. Трансформации лексической семантики и сочетаемости (на материале языка газет) // Русский язык конца ХХ столетия (1985-1995) / Под ред. Е. А. Земской. – М. 1996. – С. 84; ⁵Валгина Н. С. Активные процессы в современном русском языке. – М., 2001; ⁶Грищенко А. П. Лексикологія // Сучасна українська літературна мова / За ред. А. П. Грищенка. – К., 1997. – С. 211; ⁷Струганець Л. Динаміка лексичних норм української літературної мови ХХ століття. – Т., 2002. – С. 238-239; ⁸Мазурик Д. В. Інноваційні процеси в лексичній сучасної української літературної мови (90-і роки ХХ століття): Автореф. дис... канд. філол. наук: 10.02.01 / Львівський нац. ун-т ім. Івана Франка. – Л., 2002. – С. 14; ⁹Карпова В. Л. Термін і художнє слово (Термінологічна лексика в мові сучасної української поезії). – К., 1967. – С. 124-127; ¹⁰Крысин Л. П. Иноязычное слово в контексте современной общественной жизни // Русский язык конца ХХ столетия (1985-1995) / Под ред. Е.А. Земской. – М., 1996. – С. 145, 147.

Список використаних джерел

Андрухович Ю. Центральньо-східна ревізія // Сучасність. – 2000. – № 3. – С. 5-32; Деркачова О. Інтимні оповідки // Березіль. – 2004. – № 2. – С. 109-120; Забужко О. Польові дослідження з українського сексу. – К., 1996; Кокотюха А. Мама, донька, бандюган // Березіль. – 2003. – № 9-10. – С. 16-145; Кокотюха А. Нейтральна територія: Роман. – Л., 2002; Кононенко Є. Зрада // Березіль. – 2002. – № 3-4. – С. 35-153; Кононенко Є. Імітація // Сучасність. – 2001. – № 5. – С. 9-56; Кононенко Є. Імітація // Сучасність. – 2001. – № 6. – С. 9-53; Кононенко Є. Нема раю на землі // Кур'єр Кривбасу. – 2002. – № 154. – С. 21-42; Матіос М. Життя коротке, щоб казати "ні" // Матіос М. Життя коротке: Книга прози. – Л., 2001. – С. 5-47; Медникова М. Ой (кіноповість) // Київ. – 1997. – № 11-12. – С. 35-88; Меднікова М. Тю!: Роман-фрїстайл з елементами аерофотозйомки. – Л., 2003; Мухарський А. Доба: Повість. – К., 1995; Пиркало С. Зелена Маргарита. – К., 2001; Поваляева С. Екзгумація міста. – Л., 2003; Слапчук В. Калюжа пізнання // Березіль. – 2004. – № 3-4. – С. 11-54; Слапчук В. Коротка стрїлка жіночого годинника // Кур'єр Кривбасу. – № 162. – С. 22-46; Слапчук В. Крихти хліба у бороді Конфуція // Кур'єр Кривбасу. – 2004. – № 173. – С. 3-54; Ульяненко О. Хрест на Сатурні // Кур'єр Кривбасу. – 2004. – № 176. – С. 3-55; Шевчук В. Горбунка Зоя // Сучасність. – 1995. – № 3. – С. 9-63; Шкляр В. Ключ: Роман. – К., 1999; Яровий О. Чекання несподіванки: Оповідання. Повість. – К., 1999.

О.В. Тріщук, канд. філол. наук

АВТОРСЬКА МОДАЛЬНІСТЬ РЕФЕРАТИВНОГО ТЕКСТУ

Досліджуються мовні засоби вираження впевненості /непевненості, які дозволяють референту (автору реферативного тексту) впливати на читача, переконувати його в тому, що повідомлення відповідає дійсності.

At this scientific research language tools for certain and uncertain text points have been analyzed. This tools are helping reviewer (the creator of synopsis) to have an influence upon reader, to convince him that the message in text is true.

Починаючи роботу над твором, автор завжди ставить перед собою якесь завдання, переслідує певну мету, шукає форму для подачі матеріалу, яка відображала б конкретну комунікативну інтенцію, виражену в категорії модальності. Це може бути висловлення змісту без виявлення власних думок автора, його переконань, або навпаки, матеріал може бути написаний суто з позиції автора. Реферативним текстам в основному властива об'єктивна модальність, яка виражає характер

відношення того, що повідомляється, до дійсності, бо притаманні їм точність, об'єктивність, безособистісність, неемоційність майже не залишають місця суб'єктивній модальності. Однак, оскільки реферативний текст – це виклад основного змісту першоджерела, пропущеного через свідомість референта (його автора), він, як і будь-який інший текст, „передає відношення (хоча б найбільш узагальнене) адресанта до повідомлюваного”¹. У такий спосіб здійснюється вплив на читача, якого примушують мислити, погоджуватись чи не погоджуватись із висловленою оцінкою.

Дослідженню модальності тексту як мовної категорії оцінки, психологічною властивістю якої є вплив на читача, присвячено ряд навчальних видань і наукових праць вітчизняних і зарубіжних лінгвістів. Проте в небагатьох роботах аналізуються засоби вираження модальних значень у мові наукової прози і дане питання майже не розглядається стосовно реферативних текстів, де воно має свою специфіку, що відповідає їх комунікативному завданню. "Стилістична традиція, тобто відстоювана система засобів вираження"² визначає мовну стратегію референта, впливає на частоту вживання ним тих чи інших мовних форм. Цікавим є дослідження способів вираження модальних значень, які використовуються в реферативному тексті, і виявлення залежності даних способів від комунікативного завдання останнього.

Оскільки стилі мови "не слід розуміти як абсолютно замкнуті системи"³, вживані в реферативному тексті мовні засоби докорінно не відрізняються від тих, що функціонують у загальнолітературній мові й особливо в науковому стилі, до якого відносяться й самі реферати. Як і в будь-якому стилі, у рефератах можна зустріти висловлювання з різним ступенем упевненості мовця в достовірності викладеної ним інформації. Традиційно в мовленні виділяється три ступеня достовірності змісту висловлювання: проста (нейтральна), проблематична й категорична⁴. Проблематична й категорична достовірності підкреслюються за допомогою спеціальних мовних засобів. Залежно від ступеня достовірності інформації ці засоби умовно можна представити у вигляді семантичної шкали, на одному боці якої розміщені ті, що виражають найбільшу впевненість мовця у висловленому, а на іншому – ті, що передають найбільший сумнів. Висловлювання, в яких немає спеціальних показників достовірності, займають проміжне положення і трактуються зазвичай як нейтральні, "імпліцитно достовірні": у них

значення достовірності виражається самим фактом відсутності якогось показника недостовірності чи категоричної достовірності⁵.

"Вторинна інформативність", як жанрова властивість реферату, зумовлює переосмислення змісту першоджерела і відповідну його переробку шляхом заміни формально-логічного розвитку думки, який передбачає наявність розгорнутих припущень, гіпотез, доказів, логічною констатацією. Унаслідок того, що істинність знань у рефераті не доводиться, у них переважають речення результативного характеру, які подають інформацію як факт, як встановлені в першоджерелі достовірні з погляду його автора знання з того чи іншого питання. Причому найчастотнішими є значення простої достовірності, які передаються тут стверджувальними висловлюваннями дійсного способу, що не мають показників підкресленої достовірності. Такі нейтральні висловлювання мають "фактологічну силу впливу"⁶ на читача, ефективно формують його ставлення до змісту першоджерела, переконують у достовірності викладеної інформації.

Прагненням додатково вплинути на читача шляхом передачі впевненості автора першоджерела в правильності й рішучості своїх поглядів можна пояснити наявність у реферативних текстах мовних засобів вираження підкресленої достовірності, серед яких чільне місце належить дієсловам *констатувати, стверджувати, підтвердити, встановити, довести, відзначити, обґрунтувати*. Звичайно вони вводяться до складу референтських конструкцій:

Обґрунтовано напрями удосконалення методів звільнення картоплі від вірусної інфекції та прискореного розмноження оздоровленого матеріалу [7, 2004, сер. 2, № 6, с. 125].

Доведено ефективність застосування як альтернативного культури меристем методу оздоровлення шляхом добору здорових рослин і культивування їх in vitro [7, 2004, сер. 2, № 6, с. 125].

Використовуючи референтські конструкції з такими дієсловами, референт показує впевнену поведінку автора першоджерела. Незважаючи на те, що останній прямо не названий в обох реченнях, цілком зрозуміло, що саме він обґрунтував напрями удосконалення методів звільнення картоплі в першому прикладі і довів ефективність застосування методу оздоровлення в другому. Специфіка реферативного викладу така, що з тексту не повинно бути видно, збігається чи ні

думка автора з особистою думкою референта. Основне завдання референта – підкреслити точку зору автора першоджерела.

На рівні впевненої модальності еквівалентами названих дієслів є вставні прислівники зі значенням констатації, упевненості, достовірності (*безумовно, звичайно, зрозуміло, певна річ, природно, без сумніву, справді* тощо), які досить широко вживаються в первинних документах, однозначно вказуючи, що текст після них призначений служити доказом. Крім цього, дані мовні засоби допомагають авторові показати власне бачення того чи іншого явища, свою тривогу й небайдужість до висловленого. Для реферативних текстів такі модальні вставні слова і конструкції, які вказували б на те, що референт більшою чи меншою мірою розділяє відповідні погляди автора першоджерела, не характерні. Їхню відсутність у реферативному викладі можна пояснити тим, що референт не може показувати власну позицію, своє ставлення до висловлених думок.

Крім цього, названі вставні слова й конструкції вводяться в первинні тексти тоді, коли йде нагадування якоїсь відомої читачеві інформації для того, щоб він зміг зробити перехід від знання питання до запропонованих висновків. Оскільки реферативний текст є строго лімітованим щодо обсягу і несе максимально нову, корисну інформацію, для підвищення його інформативності референт уникає повторів і модальних вставних слів для їх актуалізації, таких потрібних для первинного тексту, але надмірних для вторинного.

Мовними засобами вираження підкресленої достовірності є модальні дієслова та їх еквіваленти, які у своєму лексичному значенні мають компонент "необхідність". Найчастотнішими серед них у реферативних текстах є лексеми *потрібно, необхідно, слід, повинен, рекомендувати, вимагати, наполягати*. Їхнє вживання передбачає неможливість невиконання дії, названої постпозитивним дієсловом, яка в більшості випадків зумовлена об'єктивними причинами, що не потребують аргументації унаслідок того, що читач-фахівець здатен сам їх усвідомити. Наприклад:

Ці вироби використовуються для захисту найбільш конфіденційних документів і банкнот, але сьогодні навіть їх рівень секретності вимагає удосконалення [7, с. 94].

Концепція безпеки повинна надавати можливість особистості вільно проявляти себе на різних рівнях виробничо-господарської, організаційно-політичної та духовно-культурної діяльності [8, с. 8].

Тому поява аргументативних елементів у таких випадках, зважаючи на специфіку реферативного викладу з характерною для нього економією мовних засобів, є надмірною. Наприклад, у реченні:

Сучасні голографічні захисні елементи, що використовуються як емблеми проти підробки, повинні бути більш складними, для того, щоб протистояти наступу кримінального світу [7, с. 94]

зрозуміло й без пояснення "щоб протистояти наступу кримінального світу", що голографічні захисні системи, особливо складні, використовуються саме проти підробки, якою займається тільки криміналітет.

Якщо висловлювання виражають необхідність дії людей відносно якихось явищ чи процесів, зумовлену не об'єктивними причинами, як у даному випадку, а суб'єктивною думкою автора, яку можуть не поділяти інші, у тому числі й читач, категорична мовленнєва поведінка без будь-якої аргументації може негативно впливати на комунікативний процес. Зокрема, в рефераті:

Лапароскопічні операції набувають великого значення в сучасній хірургії, витісняючи поволі традиційні втручання завдяки малій травмі та швидкому одужанню хворого. Сьогодні в клінічну практику впроваджено такі лапароскопічні операції: апендектомія, холецистектомія, холедохолітотомія, та ревізія жовчних проток, фенестрація печінкових кіст, стегнова та пахова герніопластика, варикоцеле, роз'єднання зрощень... . При виконанні резекцій злоякісних пухлин слід пам'ятати, що лапароскопічні втручання не повинні замінювати обов'язкове гістологічне дослідження. Дослідження лапароскопічних операцій повинно проводитись у великих академічних центрах [9, с.2]

Категоричне висловлювання про те, що дослідження повинно проводитись у великих академічних центрах, є суб'єктивним і безпідставним. У ньому відсутнє пояснення того, чому операції повинні проводитись саме тут і чому для цієї мети не підходять клініки. Надмірна суб'єктивна категоричність, яка не містить мотивування, а лише констатацію загального значення необхідності, може породити в

читача сумнів у висловленому, створити недовірливе ставлення до автора першоджерела, як до людини з уповільненим мисленням, що сприймає світ тільки в альтернативних, протилежних категоріях, або як надміру впевнену у своїх переконаннях. Тому досвідчений референт, застосовуючи категоричні суб'єктивні висловлювання, як правило, обґрунтовує їх, наприклад: Лапароскопічна техніка лікування конкрементів загального жовчного протоку та інших гепато-біліарних захворювань удосконалюється, і тому роль ЕРХ та сфінктеротомії повинна поступово обмежуватись [9, с. 19].

Серед мовленнєвих сигналів упевненої поведінки мовця в реферативному тексті зустрічаються актуалізатори, що включають у смисловий зміст "рішуче заперечення":

Рідкість захворювання на первинний актиномікоз печінки не повинна впливати на ретельність виконання етіологічних досліджень пухлин печінки [9, с. 27].

Рівень ушкодження протоків не повинен перевищувати цей показник при ТХ (близько 1 на 1000) [9, с. 16].

Для посилення категоричності викладу референт може змінювати порядок слів, починати речення з реми, розмішуючи при цьому предикативний прислівник у фінальній його частині. При цьому зміст повідомлення, яке читач осмислює як оцінку, задалегідь суб'єктивну, виводиться зі сфери фактів:

*Ризик виникнення раку товстого кишечника після холецистектомії приймати до уваги не слід*⁹ [9, с. 26].

Розміщення предикативного прислівника в кінці речення свідчить про впевненість автора у своїй позиції і про намагання референта передати її читачеві.

У цілому, категоричне заперечення, особливо посилене, підкреслене, привертає увагу читача до важливості питання, позитивно впливає на його сприйняття. Але така апелятивна конструкція з інвертованим порядком слів інколи може свідчити про прагнення референта нав'язати читачеві певну точку зору, змусити його прийняти авторське бачення даної проблеми без будь-якої перевірки. У такий спосіб свідомо чи несвідомо викликається певна (як правило, негативна) реакція адресата на зміст висловлювання, який не хоче сприймати висловлене на віру й тому прагне знайти в першоджерелі аргументи на його

користь. А це є також позитивним унаслідок того, що стимулюється потреба читача до прочитання першоджерела.

Аналіз реферативних текстів показав, що в уживаних у них категоричних висловлюваннях референт зазвичай підкреслює суб'єктивну думку автора першоджерела і робить це, як правило, за допомогою референтських конструкцій, які в своєму складі мають показник необхідності: *рекомендовано (рекомендується, рекомендують), запропоновано (пропонується), доведено (показано, обґрунтовано) необхідність, наведено рекомендації щодо, наголошено на необхідності, вказано на необхідність, звертається увага на необхідність, наполягають*, наприклад:

Наголошено на необхідності підготовки та перепідготовки бібліотечних фахівців як інформаційних посередників між інформаційно-бібліотечними ресурсами та користувачами, надання їм статусу науково-інформаційних працівників [7, 2004, сер.3, № 2. – с. 131].

Обґрунтовано необхідність формування ефективної системи захисту авторського права як істотного компонента законодавчої мережі, що забезпечує конкурентоспроможність галузі масової інформації [7, 2005, сер.3, № 4, с. 179].

Мовний показник необхідності може розміщуватися й поза межами референтської конструкції. У такому реченні, яке, як правило, є складнопідрядним, сама конструкція формує головну частину, а показник входить до підрядної:

Зроблено висновок, що для пояснення властивостей керамічних ВТНП з малим критичним струмом слід застосовувати модель кільцевих вихорів [7, 1996, № 4, с. 131].

Показано, що для більшого досягнення цього ефекту необхідно витримати більш високі швидкості обертання круга [7, 1996, № 4, с. 129].

Підкреслюючи впевнену мовну поведінку автора першоджерела і не показуючи при цьому своєї власної позиції, референт не виглядає боягузом, що відсторонюється від висловленої думки. Хороший референт завжди повинен бути на другому плані. Головне для нього – відтворити в рефераті авторську модальність з метою впливу на читача силою авторитету автора першоджерела, який переконаний в істинності пропозиції. Така стратегія базується на збудженні в читача позитивного ставлення до впевненості автора і проникнення нею.

Оскільки категоричні твердження не завжди сприяють позитивному ставленню до змісту повідомлення, досвідчений референт досить часто замінює їх більш м'якими, які найбільше відповідають комунікативному завданню реферативного викладу, навіть тоді, коли автор упевнений у правильності своїх поглядів. Зменшення категоричності висловлювання іноді може бути продиктоване прагненням референта передати скромність автора першоджерела, який для опису свого дослідження вибирає слова некатегоричної модальності на кшталт *робити спробу*. Референт переносить ці слова в реферат, зокрема в структуру реферативної конструкції, прагнучи з їх допомогою вплинути на читача, викликати довіру до автора:

Автор робить спробу показати з різних боків їхню специфіку, визначити аспекти прояву в країнах Східної Європи впродовж багатьох століть, а також виявити ступінь впливу на життя суспільства [8, 2003, 6, с. 14].

На основі цілісного (семіоестетичного) літературознавчого аналізу вперше зроблено спробу охарактеризувати концепцію особистості в романістиці В. Стайрона [7, 2004, сер. 3, № 6, с. 149].

Для пом'якшення категоричності висловлювання в рефератах широко використовується дієслово *вважати*, яке вводить пропозицію, що виражає деякий ментальний зміст свідомості, причому як авторської, так і певного соціуму, наприклад:

Автори вважають, що непрямую офтальмоскопію і критерії для визначення ВГПЕС необхідно включити в комплексну скринінгову програму для діагностики РАП у комбінації з аналізом ДНК та дослідженням кишок [9, с. 10].

Тому спосіб А вважається більш ефективним і дешевим порівняно зі способом В у випадках загальних процедур, що тривають менше трьох годин [9, с. 3].

Вважають, що засоби розчинної терапії доцільні у 30 % хворих жовчокам'яною хворобою [9, с. 3].

У першому реченні за допомогою даного дієслова в поєднанні з іменником *автори* референт показує, що факти подаються саме через авторське сприйняття. У другому й третьому підкреслюється, що висловлена думка є загальноприйнятою для певного кола науковців. Читачеві дається вибір – підтримати її чи проігнорувати, тобто його спонукають до роздумів.

Крім цього, некатегоричні твердження використовуються тоді, коли в автора немає повної інформації стосовно описуваного ним явища, процесу, і тому в нього виникає деякий сумнів в істинності висловленого. Допущення можливості якоїсь ситуації всупереч неясності відображає той етап розвитку теорії, коли вчений вважає за необхідне поділитися результатами власної наукової роботи з іншими людьми. Він публікує свої результати, досить високо оцінюючи ступінь їх достовірності. Але при цьому він враховує можливість помилки і як чесна людина повідомляє про це читачу використанням спеціальних мовних засобів, що виражають невпевненість. Зокрема, якщо наявна в автора інформація є неповною, він вводить модальне дієслово *могти*, яке досить часто переноситься і в реферативний текст, наприклад:

У разі необхідності може виконуватися холодохотомія близько 1 см завдовжки, а також зовнішнє Т-дренування протоки [9, с.16].

Значення постійної складової та амплітуд парних гармонік, в першу чергу другої, можуть бути ефективним діагностичним параметром пошкодження від утоми [7, 1999, сер. 2, № 2, с. 7].

Дієслово *могти* передає значення можливості й дозволу здійснення дії, названої постпозитивним дієсловом. Дане значення виражається в рефератах, як і в первинних текстах, також дієсловами *дозволяти*, *сприяти* і *давати змогу*.

У рефераті, окрім названих дієслів, які, як правило, розміщуються поза межами референтської конструкції, проблематична достовірність думки з точки зору автора дуже часто отримує своє формальне вираження через іменник *можливість* і дієприкметник *можливий*, які зазвичай позиційно тяжіють до референтських конструкцій:

Розглядається можливість використання зовнішнього електричного поля при формування плівок [7, 1999, № 4, с. 130].

На основі одержаних даних запропоновано можливий механізм зміцнення АРК шляхом обробки РА [7, 1999, № 4, с. 125].

Внести певну частку стриманості в категоричне твердження допомагає введення в реферативний текст деяких додаткових зауважень, що вказують на міру точності. Наприклад:

Вартість виконання відкритої холецистектомії майже не перевищує вартості спостережливого очікування [9, с. 26]

Уведення в дане речення слова *майже* перетворює категоричне заперечення змісту повідомлення в неповне, оскільки дане слово

показує, що трохи не вистачає до перевищення вартості спостереження за хворим.

Непевність, сумнів щодо вірогідності повідомлюваного може експлікуватися в реферативному тексті вживанням дієслів *виявлено, встановлено, доведено* в поєднанні із запереченням, наприклад:

Будь-яких закономірностей у засвоєнні бацилами амінокислот середовища залежно від виду не встановлено [7, 1996, № 4, с. 24].

Таке пом'якшення категоричності висловлювання свідчить про те, що судження не є кінцевим. Автор не має цілковитої певності в тому, що взагалі не існує закономірностей у засвоєнні амінокислот різними видами бацил, просто на даному етапі дослідження вони не виявлені.

Пониження категоричності висловлювання в реферативному тексті іноді досягається шляхом використання дієслова *виявлятися* зі значенням результуючої достовірності, наприклад:

Виявилось, що п'ять пацієнтів мали нормальні апендикси, у них знайдено інші внутрішньочеревні патологічні явища [9, с. 7].

З цією метою тут застосовується засіб неочікуваного прояву ознаки чи зміни ситуації, який слугує для того, щоб привернути увагу читача й у такий спосіб посилити вплив на нього.

Серед засобів вираження модального значення сумніву в реферативних текстах можна зустріти, правда доволі рідко, модальні слова *мабуть, можливо, очевидно, напевно*, що передають здогад, не впевненість у правильності наведеного твердження:

У межах вивчених значень рН середовища (2,0-8,0) бактерії мають негативний заряд, обумовлений наявністю на поверхні клітин, мабуть, фосфорнокислих та карбоксильних імуногенних груп [7, 1996, № 4, с. 27].

*Очевидно, у зв'язку зі збільшенням конкуренції за джерела живлення при реалізації життєвої стратегії *F oxysporum* у ґрунті переважає *K*-вибір* [7, 1996, № 4, с. 27].

Названі вставні слова дають можливість передати наявність у першоджерелі полемічних роздумів автора, який не володіє повною інформацією про предмет опису. Використання даних мовних засобів змушує читача звертатися до власних знань, щоб реконструювати ситуацію і визначити самому, чи міг автор володіти повною інформацією з висвітлюваного ним питання, тобто спонукає читача до

встановлення істини, до проведення власного дослідження. Низьку частоту вставних слів у реферативних текстах можна пояснити тим, що вони не розмежують суб'єктивну думку автора першоджерела та референта, нечітко сигналізують, із чієї саме точки зору дається характеристика висловлювання.

Мовні засоби зі значенням непевності, здогаду дають змогу референту краще показати позицію автора першоджерела, його передбачення щодо достовірності висловленого, яке мислиться ним не як реальність, а як можливий факт. З їх допомогою референт вводить читача в хід роздумів автора першоджерела, у процес виявлення ним причинно-наслідкових зв'язків для обґрунтування певних явищ, намагається „створити враження безпосереднього пошуку істини, змусити читача залучитися до мислительного процесу, самому дошукатися суті висловлених передбачень”¹⁰.

Описані мовні засоби вираження невпевненої поведінки мовця відіграють важливу роль у тих висловлюваннях реферативного тексту, які містять висновок. Умовивід подається не в категоричній формі, а як передбачення, з яким читач може погоджуватися або ні, що сприяє формуванню запланованого відгуку аудиторії, збільшенню сили впливу на неї.

Таким чином, наявність чи відсутність упевненості в описуваній ситуації, висловленій думці базується на усвідомленні референтом відношення змісту висловлювання до дійсності і визначає його мовну стратегію. При цьому досвідчений референт обов'язково орієнтується на авторську модальність, намагається за допомогою доступних йому засобів вираження передати її читачеві, навіть якщо в нього виникають деякі сумніви або невпевненість із приводу повної відповідності викладеного змісту об'єктивній реальності. Читач бере до уваги отриману інформацію і доходить до власних висновків щодо її достовірності.

Незважаючи на те, що реферативний виклад є лише різновидом наукового стилю, вживання в ньому мовних засобів вираження впевненості/невпевненості відрізняється від їх використання в мові науки.

Основним модальним засобом у рефератах виступають модифікатори предиката, які експліцитно виражають значення необхідності та можливості. Вплив комунікативного завдання реферативного викладу позначається на малій уживаності модальних вставних кон-

струкцій, суб'єктивний характер та емоційне забарвлення яких не відповідають характеру реферативного викладу.

У реферативному викладі майже не використовується умовний спосіб дієслова, який служить у першоджерелі для передачі елемента припущення, проблематичного передбачення, і зовсім не вживається наказовий спосіб.

У реферативному тексті спостерігається деяке нівелювання, узагальненість модальних значень необхідності й можливості унаслідок використання референтських конструкцій, які послаблюють значення модальних мовних засобів.

Аналіз функціонування мовних засобів, які виражають модальні значення впевненості автора першоджерела показує, що вони здатні модифікувати в плані модальності будь-які частини і компоненти реферативного тексту. Проте найчастіше спостерігається відсутність вираження проблематичної і категоричної достовірності на початку і в середині реферативного тексту, яка зазвичай змінюється підкресленою посиленою або послабленою категоричністю в заключній частині реферату.

Оволодіння засобами вираження модальних значень упевненості/неупевненості дозволяє референту впливати на читача, переконувати його в тому, що повідомлення відповідає дійсності, засвідчити істинність інформації.

Модальність – не є факультативною оболонкою для фактивної інформації. Вона є засобом вираження авторської інтенції, впливу на свідомість читача шляхом переконання.

¹Карпчук Н. П. Адресованість в офіційному та неофіційному англomовному дискурсі (комунікативно-прагматичний аналіз): Дис. ... докт. філол. наук. – Харків, 2005. – С. 11; ²Винокур Т. Г. Об изучении функциональных стилей русского языка советской эпохи // Развитие функциональных стилей современного русского языка. – М.: Наука, 1968. – С. 6; ³Степанов Г. В. О художественном и научном стилях речи // Вопросы языкознания, – 1954. – № 4. – С. 90; ⁴Панфилов В. З. Роль модальности в конституировании предложения и суждения // Вопросы языкознания – 1977. – № 4. – С. 41; ⁵Белошпак В. А. Современный русский язык. – М.: Высшая школа, 1981. – С. 479; ⁶Мутовина М. А. Англоязычная научно-техническая реклама: стилистико-прагматический анализ. – Братск, 2001. – С. 80; ⁷Український реферативний журнал „Джерело“; ⁸Політика. Політичні науки: Реферативний журнал; ⁹Медицинський реферативний журнал. – К., 1994. – № 1-2; ¹⁰Рудковская М.Н. О функционировании вводно-модальных слов со значением достоверности-недостоверности в публицистических текстах // Вопросы стилистики. – М., 1983. – С. 174.

ІСТОРИКО-ЛІНГВІСТИЧНІ АСПЕКТИ СУЧАСНОГО МОВОЗНАВСТВА

Т.В. Сухова, асп.

СТРУКТУРНО-СТИЛІСТИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ТРЬОХ РУКОПИСНИХ СТАРОУКРАЇНСЬКИХ КУПЧИХ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XVIII СТ.

Стаття присвячена дослідженню трьох рукописних купчих першої половини XVIII ст., що порівнюються з купчими XV та XVI ст. Виявлено загальні структурні елементи цих документів та основні мовні формули, якими вони реалізуються в тексті.

This article is devoted to research of three hand-written old ukrainian purchase acts of the first half of XVIII century, compared with purchase acts of XV and XVI centuries. Common structural elements of these documents and also main language formulas which were used to realize them in text had been discovered.

Метою дослідження є аналіз структурно-стилістичних особливостей староукраїнських купчих першої половини XVIII ст.

Об'єктом дослідження є структурні елементи формуляру староукраїнських купчих першої половини XVIII ст. та їх реалізація в мовних формулах цих документів.

Завдання дослідження: виявити жанрово-стилістичні особливості формуляру купчих першої половини XVIII ст.

Основним джерелом дослідження є рукописні купчі записи першої половини XVIII ст., що порівнюються з купчими, дарчими, вкладними та даними раніших періодів (XV ст. [Гр.], кінця XVI ст. [АК ЖМУ]).

Необхідність вивчення історії становлення жанрів та стилів української мови потребує всебічного обстеження різножанрових пам'яток староукраїнської мови, зокрема, ділового стилю, що є актуальним для глибокого проникнення у функціональний аспект розвитку її на різних мовних рівнях.

У другій половині XX – на початку XXI ст. зростає інтерес до вивчення ділового стилю староукраїнської мови. Здійснено публікації грамот XIV¹, XV ст.², актової книги Житомирського міського уряду кінця XVI ст.³, актів села Одрехови⁴ та ін. Проаналізовано лексику та

фразеологію ділових документів канцелярії Богдана Хмельницького⁵, стиль ділових документів XIV ст.⁶

Необхідно підкреслити важливість цих публікацій, що створюють відповідне тло для подальших студій над діловою староукраїнською мовою, проте ділові документи вивчаються в них за старою тенденцією безвідносно до певних жанрів, безсистемно, що не дає змоги врахувати вплив жанру на мову пам'яток.

Новий історико-текстологічний підхід до вивчення пам'яток мови, зокрема з рукописних фондів, намітився з появою робіт С.С.Волкова⁷ у російському мовознавстві та В.Й.Горобця⁸⁻⁹ – у вітчизняному. Пізніше з'являються роботи, присвячені розкриттю жанрово-стилістичних особливостей директивних документів XIV – середини XVII ст. (Л.В.Ажнюк¹⁰), українських гетьманських універсалів (О.М.Герашенко¹¹) та заповітної документації кінця XVII – XVIII ст. (Н.І.Білан¹²). Проте купчі досі залишаються поза увагою мовознавців.

Купчі записи першої половини XVIII ст. є цікавим явищем поєднання застиглих у часі канцелярських формул, кліше, із живою народною мовою. Ці документи, структура яких формувалася упродовж багатьох століть, несуть у собі інформацію про існування українського народу, що відбивається, зокрема, в чужомовних впливах на їх фонетику, лексику та формуляр, у питомих новотворах, часто зумовлених соціальними, економічними, політичними чинниками.

Щодо термінів "купча", "купчий запис" – важливо з'ясувати, чи відповідає їм самоназва досліджуваних документів. В аналізованих текстах знаходимо такі підтвердження правомірності вживання назв "купчий запис": *подаю сей мо(у) кѣпчи(у) запись по(т)ребѣючо(у) сторонѣ до рукъ* [Ф. 61, №1235], *чиню вѣдомо симъ моимъ кѣпчимъ записо(м)* [Ф. 61, №1236]; „купча”: *писа(л) сію кѣпчю ѿ Глѣхо(в)ско(у) Ратѣи рѣкою* [УС, с. 25, 55766]. Термін "купча" вважається запозиченим з російської мови відповідно до рос. „купчая” – скорочення від „купчая грамота” або „купчая крепость”. [ЕСУМ, Т. 3, с. 149]. Проте можна також припустити питоми його походження і те, що він був успадкований від киеворуського періоду або від литовсько-польської доби існування княжих і королівських грамот. Цей термін ми вживаємо у своєму дослідженні як традиційний. Великий тлумачний словник сучасної української мови подає таке значення слова

"купча"/„купчий" – "нотаріальний акт про купівлю і продаж нерухомого майна, про право володіти ним". [ВТССУМ, 473].

Аналіз трьох рукописних купчих першої половини XVIII ст. дає змогу виділити в їх структурі такі композиційні елементи:

1. *Invocatio* (зачин, присвята Богові). У досліджуваних нами купчих записях *invocatio*, як і за раніших часів, замінюється символом присвяти богів – хрестограмою (+), що виступає заміником традиційної формули словесного *invocatio*, вживаного, зокрема, у вкладних, даних та духівницях: *Во имя Отца и Сна и Стого Дха*. У заміні словесного зачину символічним вбачаємо поступову деструкцію цієї клаузули, що, напевне, пов'язано зі світським характером жанру купчої.

2. *Datum* (датування документа) може бути розташований після інвокативної частини чи в кінці тексту, або ж може утворювати своєрідне обрамлення тексту, зустрічаючись і на його початку, і в кінці, наприклад: *Року тисѧча сѣмь сотъ двадцѣтъ шесто(го) мѣстаца ноєвриѧ семо(го) днѧ... ...Року и днѧ вишь написанно(го)*. [Ф. 61, №1235]. Дата у досліджуваних купчих першої половини XVIII ст. позначається словами або ж арабськими цифрами, а не кириличними літерами, як це було раніше. Пор. *Року по нар(ж) сына бо(ж)его Ѡафнд (1584)* [АК ЖМУ, ст. 136, акт №31]. Вказівка на місце написання документа у *datum* аналізованих документів відсутня, проте в записях №1235 та №1236 є опосередкована вказівка на місце їх написання у клаузулах *intitulatio* та *conboratio* (див. нижче).

3. *Intitulatio* (вказівка на особу, що видає документ; адресант). Ця клаузула може бути представлена такими формулами: *Я + ім'я та прізвище*; *Я + ім'я та прізвище + місце проживання*. У складі формул можуть міститися також вказівка на ім'я по батькові, соціальний статус та прикладка *рабъ Божиш / раба Божіѧ*. Наприклад: *Я Хведо(р) БандѠ(р) житє(л) Комиша(нь)ски(и)...* [Ф. 61, №1235]; *Я рабъ бѣи(и) Данило Пуше(н)ко...* [Ф. 61, №1238]. Щодо прикладки *рабъ Божиш / раба Божіѧ*, вжитої в інтитулятивній клаузулі запису №1238, то вона може бути запозиченою з інших жанрів, або її поява в тексті зумовлена соціальним станом адресанта (чи писаря), зокрема його приналежністю до духівництва.

4. *Promulgatio* (розпорядження про необхідність обізнаності зі змістом документа). Небов'язкова композиційна частина, у структурі документа може бути відсутньою (як, наприклад у документі №1238).

Може містити такі формули: *знаменито будь, знаємо будь, даємъ вѣдати: чиню вѣдомо си(м) моимъ кѣчимъ записо(м)*. [Ф. 61, №1236]. Формули цієї композиційної частини знаходимо в купчих та дарчих раніших періодів: XVI ст. – *сознаваю и явно чиню симъ мои(м) листомъ* [АК ЖМУ, ст. 137, акт №31]; XV ст. – *явно чынимы симъ њшимъ листо(м)* [Гр., ст. 30, №4], *чинимъ знаменито и даємъ ведати* [Гр., ст. 35, №8]. Отже, бачимо, що промультативні формули купчими успадковані принаймні від XV ст. Наявність цих формул у пам'ятках попередніх періодів потребує додаткового обстеження першоджерел.

5. *Inscriptio* (вказівка на адресата / адресатів). У тексті купчих реалізується сполуками на зразок: *кому в семъ буде(т) на(д)лежати вѣдати* [Ф. 61, №1235], пор. XVI ст. – *ко(ж)дому, кому буде(т) потреба того ведати або чтучи его слышати* [АК ЖМУ, ст. 137, акт №83]; XV ст. – *каждому доброму нинешнимъ и пото(м) будучи(м) хто нань узритъ или чтучи его вс(л)ышитъ кому коли будетъ его нужно*. [Гр., ст. 35, №8]. Цікавим є те, що адресатом документа не є особа, якій він видається, документ призначається для всіх, хто потребуватиме відомостей про здійснення акту купівлі-продажу. Тоді як, наприклад, за свідченням О.М. Геращенко¹³, гетьманські універсали здебільшого передбачають конкретного адресата. Це одна з особливостей формуляру купчих записів.

6. *Narratio* (виклад основного змісту документа, вказівка на об'єкт купівлі-продажу) може бути представлений формулами: *продале(м)/продала + назва об'єкту купівлі-продажу, його місцерозташування: продале(м) дворище схатою свое власное никому нивчом не пє(н)ное помѣжь о(т)ца Демитяно(в) Дво(р) зна(и)дѣючи(и)сѣа*. [Ф. 61, №1235]. У цій клаузулі можуть міститися відомості з приводу причин продажу (*и(ж) я, будучи пи(л)но потребе(н) сумы пѣязе(и)*); вказівка на те, чи з власної волі був акт продажу здійснений (*явно и доброво(л)не, из(ъ) доброй своей волѣ, доброй своей волѣ анѣ спримусѣ*); може зазначатися сума отримана за власність (*за певную сѣммѣ золотихъ за сто. А з могориче(м) из(ъ) кѣчею за сто и два(д)це(т)*), ім'я особи, яка цю власність купила (*пну Григорию Море(н)цеву знатному обывателю Комиша(н)скому; Григорию Ки(р)стѣ обывателю городовому Комиша(н)скому*), вказівка, що продаж здійснено навічно (*во вѣчное владѣніе*) та ін. Специфічність формул зумовлює вибір їх лексичного наповнення. Наприклад,

формула, що визначає місце знаходження об'єкта купівлі-продажу передбачає наявність топонімічної або мікротопонімічної лексики (о(т)ца Демитано(в) Дво(р) [Ф. 61, №1235], ма(р)тино(в) Сюсю(и)кало(в) дворъ [Ф. 61, №1235]).

7. *Dispositio* (наказ, розпорядження) може містити стверджувальну та заперечну частини. Наприклад: 1) стведжувальна частина: *Которимъ то дворомъ о(т) мене купленимъ во(л)но ему(ж) Григорию женѣ его упото(м)ко(м) ихъ якъ своимъ добро(м) вѣкѣисто владѣти, любь продати, любь замѣнити кому хотѣ* [Ф. 61, №1235]; 2) заперечна частина: *дабы тепе(р) и упото(м)ниѣ часи такъ изъ потомъко(в) моихъ, якъ из(ъ) родичо(в) ближни(х) и далеки(х) неважилиста жадной перепони чинити в(ъ) тое(и) доброво(л)но(и) моеи продажи инидочо(го) неинтересовалиста бѣ* [Ф. 61, №1236].

8. *Sanctio* (наказ про покарання за невиконання розпорядження). Необов'язкова формула. З досліджуваних купчих записках зустрічається лише у записі №1238. Може існувати двох видів: *sanctio*-закляття та *sanctio*-погроза, що розподіляються за сферами використання. *Sanctio*-погроза більш характерне для директивних документів. У купчому ж записі №1238 використовується інший вид *sanctio* – *sanctio*-закляття, що пов'язано з конкретними особливостями жанрів: адресант купчої може, в основному, погрожувати лише Божим прокляттям (особливо якщо це стосується його нащадків, тих, хто може претендувати на продану власність після смерті продавця), тоді як адресантом директивних документів виступає людина, що має реальну владу і в разі порушення її розпоряджень може покарати винного. Порівняємо санкційну формулу гетьманського універсалу, наведену О.М. Герашенко¹⁴ – *маєть быти карани*, і формулу однієї з досліджуваних нами купчих – *А з мои(х) крѣвни(х) бли(з)ки(х), и далеки(х), Ј из братовъ мои(х) [Јакова], Пилипа, Ј романа... неважили(с) его ту(р)бовати А могъ би хто ту(р)бовати его бил(ъ) проклѣтши*. [Ф. 61, №1238]. Схожу формулу *sanctio*-закляття знаходимо в молдавській даній грамоті XV ст. – *а кто порушитъ сїе данїе наше то(т) да бѣдетъ проклѣтъ ѡ(т) ѡ(т) ѡ(т) прѣстїѣ его мѣрѣ. и ѡ(т) чѣтыри ен(ѣ)листѣ. и ѡ(т) тїи стѣ(х) бѣоносны(х) ѡ(т)цѣ иже въ никеи. и ѡ(т) вї стѣ(х) врѣхо(в)ны(х) апслѣ. да е(ст) подобенъ Юдѣ. и проклѣтому арїю...* [Гр., ст. 93, №44]. Імовірно, що санкційна формула-закляття була запозичена купчими з вкладних або даних

грамот попередніх періодів, і містить у собі й питоме джерело і пізніші нашарування, пов'язані із її функціонуванням як мови ділових канцелярій в Литві та Молдавії, із тісними її контактами із діловими мовами Чехії, Польщі та Росії.

9. *Corroboratio* (підтвердження юридичної сили документа). Може складатися з кількох частин:

1) називання свідків, що були присутні під час укладання угоди. Може використовуватися в кінці угоди або на її початку, і в такому випадку *corroboratio* може виступати як певне обрамлення тексту документа – перелічення свідків на початку, затвердження печаттю і підписи – наприкінці документа. Для називання свідків використовуються такі формули: *За вѣдомо(м) ста(р)шини городово(и) Комиша(н)ско(и) Петра Сѣрьне(н)ка сотника нака(з)но(го), Андреѣ Балка атамана городово(го)...* [Ф. 61, №1235]; *при ста(р)шинѣ, Я при люда(х), при остатънѣ, Петрѣ Мисеври, Маѣиму, ѡно-ѡрѣму, Гришку...* [Ф. 61, №1238]; *А могорѣчними, били при томѣ Григори(и) Любовенко, Дѣдѣ Ма(р)ченко.* [Ф. 61, №1238]. Присутність формули називання свідків у *corroboratio*, як ми це бачимо з наведених вище прикладів, вимагає вживання антропонімічної лексики.

2) Словесна формула – *за ѡтве(р)жденіе(м) печатѣ (городовой)* [Ф. 61, №1235] + печать (одна чи кілька). Ця частина клаузули, напевно, зустрічається не завжди, або ж без словесної формули.

3) Підписи свідків, адресанта, писаря (можуть бути присутні не всі підписи, наприклад, лише писаря).

10. *Subscriptio* (вказівка на автора (писаря), що складав документ). На нашу думку цю клаузулу можна розглядати, як складову частину *corroboratio*.

Проведений аналіз дав змогу виявити основні особливості формулярю досліджуваних купчих першої половини XVIII ст. і зробити такі висновки: 1) вживання термінів „купча“, „купчий запис“ є правомірним, оскільки маємо відповідні самоназви в текстах рукописних документів; 2) формуляр досліджуваних купчих містить ряд основних клаузул, що реалізуються в тексті за допомогою конкретних мовних формул: *invocatio*, *datum*, *intitulatio*, *promulgatio*, *inscriptio*, *narratio*, *corroboratio*, *subscriptio*; 3) використання мовних формул, що входять до складу клаузул, вимагає вживання певних груп лексики (зокрема, формула, що вказує на об'єкт купівлі-продажу, вимагає вживання

топонімічної або мікротопонімічної лексики; формула називання свідків – антропонімічної лексики). Зроблені висновки певною мірою можуть бути справедливими для більшості купчих XVIII ст. Спостереження за розвитком формуляру споріднених жанрових різновидів документів на земельну власність дозволяє також висловити інші міркування: 1) заміна словесного зачину символічним (христомою) є проявом поступової деструкції інвокаційної клаузули у структурі купчих записів; 2) прикладка *рабъ Божиш* / *раба Божіа*, а також санкційна формула-закляття могли бути запозичені купчими з інших жанрів ділової документації (наприклад, із вкладних, даних або тестаментів), або ж могли бути зумовлені приналежністю адресанта (чи писаря) до певного соціального стану (зокрема, до духівництва). Певна річ, вивчення значного рукописного фонду допоможе уточнити специфічні ознаки у вияві формуляру як споріднених так і віддалених за породженням жанрових різновидів актової документації (накази, універсали, офіційні листи).

¹Грамоти XIV ст. / Упор. М.М. Пешак. – К., 1974. ²Українські грамоти XV ст. / Підгот. тексту, вступ. стаття і комент. В.М. Русанівського; Відп. ред. М.М. Пешак. – К., 1965. ³Актова книга Житомирського міського уряду кінця XVI ст. / Підгот. до вид. М.К. Бойчук. Відп. ред. В.М. Русанівський. – К., 1965. ⁴Акти села Одрехови / Упор. І.М. Керницький, О.А. Купчинський. Відп. ред. Л.Л. Гумецька. – К., 1970. ⁵Ткач Ф.Е. Язык деловых документов канцелярии Богдана Хмельницкого (Лексика и фразеология): Автореф. дис... канд. филол. наук: 10.02.01 – Львов, 1954. ⁶Пешак М.М. Стиль ділових документів XIV ст. (Структура тексту). – К., 1975. ⁷Волков С.С. Лексика русских челобитных XVII века: Формуляр, традиционные этикетные и стилевые средства. – Л., 1974. ⁸Горобець В.Й. Лексика історично-мемуарної прози першої половини XVIII ст. (На матеріалі українських діаріушів). – К., 1979. ⁹Горобець В.Й. Ділова документація Гетьманщини XVIII ст. – К., 1993. ¹⁰Ажнюк Л.В. Функціональний синтаксис директивних документів XIV – середини XVII ст.: Автореф. дис... канд. филол. наук: 10.02.01. – К., 1996. ¹¹Герашенко О.М. Історія композиції та формуляра українських гетьманських універсалів: Дис... канд. філол. наук: 10.02.01. – Харків, 1996. ¹²Білан Н.І. Структурно-стильові та лексико-семантичні особливості заповітної документації (На матеріалі духівниць кінця XVII – XVIII ст.): Автореф. дис... канд. філол. наук: 10.02.01. – К., 2003. ¹³Герашенко О.М. Знач. праця. – С.96. ¹⁴Герашенко О.М. Знач. праця. – С.134.

Список умовних скорочень назв джерел:

АК ЖМУ – Актова книга Житомирського міського уряду кінця XVI ст. / Підгот. до вид. М.К. Бойчук. Відп. ред. В.М. Русанівський. – К., 1965.

ВТССУМ – Великий тлумачний словник сучасної української мови: 170 000 слів / Уклад. та гол. ред. В.Т. Бусел. – Київ-Ірпінь: Перун, 2001. – 1427с.

Гр. – Українські грамоти XV ст. / Підгот. тексту, вступ. стаття і комент. В.М. Русанівського. Відп. ред. М.М. Пещак. – К., 1965.

ЕСУМ – Етимологічний словник української мови: В 7 т. / За ред. О.С. Мельничука – К.: Наук. думка, Т. 1, 1983. – 631с.; Т. 2, 1985. – 570с.; Т. 3, 1989. – 552с.; Т. 4, 2004. – 653с.

УС – Украинская старина, Рукопис НБУ ім. В.І. Вернадського НАН України, Ф 1, 55766 (Лаз., 416).

Ф. 61, №1235 – Купчая крепость Бандури Федора на продажу дворища й хаты Григорию Кирсте. – Рукопис НБУ ім. В.І. Вернадського НАН України, Ф. 61, №1235.

Ф. 61, №1236 – Купчая крепость на продажу двора Таранихи Юлианы Наумовны Григорию Моренцови. – Рукопис НБУ ім. В.І. Вернадського НАН України, Ф. 61, №1236.

Ф. 61, №1238 – Купчая крепость Пушенка Данила на продажу нивы Ивану Грибаню. – Рукопис НБУ ім. В.І. Вернадського НАН України, Ф. 61, №1238.

К.О. Малащук, асп.

ПРОЦЕСИ ЗМІЩЕННЯ ФУНКЦІОНАЛЬНО-СТИЛІСТИЧНИХ ПАРАМЕТРІВ СТАРΟΣЛОВ'ЯНІЗМІВ кінець XVIII – 60-Х РОКІВ XIX СТ.

У статті висвітлюється питання зміщення функціонально-стилістичних параметрів старослов'янізмів у художніх текстах к. XVIII – 60-х років XIX ст.

The article deals with processes of displacement of functional stylistic parameters of Old slavonisms at the end of XVIII – 60 years of XIX senturis.

Процес розвитку нової української літературної мови, розпочатий у к. XVIII ст., досяг свого розквіту в 60-ті роки XIX ст. з творчістю Т.Шевченка.

Українська літературна мова, вибудована на народнорозмовній основі (В.Русанівський¹, В. Передрієнко² та ін.), синтезувала в собі також елементи іншомовного походження і передусім мовні одиниці, що з походження були старослов'янізмами.

Стан дослідження. Науковій проблемі місця старослов'янської мови в історії української літературної мови присвячені окремі роботи чи розвідки В.Перетца, П. Житецького, І.Огієнка, Л. Булаховського, В.Русанівського, Г.Півторака та ін. Основну увагу лексичному складу української мови з погляду аналізу старослов'янського компоненту в лексичній системі приділено в роботах істориків мови та лексикологів Л.Полюги, Л.Батюка, М.Худаша, Ф.Ткача, У. Єдлінської, Л. Гумецької, В. Передрієнка, В.Горобця та ін.

Зокрема Ф.Ткач у дисертаційному дослідженні про мову ділових документів канцелярії Б.Хмельницького, робить висновки, що в універсалах і мові в цілому із церковнослов'янської лексики переважно використовуються або терміни, що не мали відповідних еквівалентів в українській мові, або ті слова і фразеологічні звороти, що, перейшовши в українську народну мову із церковнослов'янської, були включені в її лексичний і фразеологічний інвентар³. А.Дем'янюк, яка працює над проблемами історичного словотвору, зауважує, що в бароковій поезії велика кількість композитів старослов'янського походження⁴. Це свідчить про активне засвоєння старослов'янських (церковнослов'янських) елементів староукраїнською літературною мовою.

Досліджуючи питання розвитку української синонімії, Н.Заболотна підкреслює, що суттєвою ознакою для другої половини XVII – п. п. XVIII ст., є явище "міжмовної синонімії", породжене побутуванням двох літературних мов (слов'янорусської, тобто пізньоцерковнослов'янської та староукраїнської) у тогочасній Україні, руйнуванням старої жанрово-стилістичної системи⁵.

Хоча робіт, присвячених взаємозв'язкам старослов'янської та української мови, багато, однак остаточно не з'ясовано лінгвістичну проблему виокремлення старослов'янської лексики як стилістичного ресурсу в новітній період її розвитку (к. XVIII – 60-ті роки XIX ст.). **Актуальність** даної статті визначається потребою детального дослідження значення старослов'янського лексичного фонду в системі нової української літературної мови.

Метою нашого дослідження є проаналізувати функціонально-стилістичні зміни семантики лексем та фразеологізмів старослов'янського походження у художніх текстах к. XVIII – 60 років XIX ст. Йдеться зокрема про ті, що усталилися в нормативному словнику української

літературної мови. Необхідно, на нашу думку, також з'ясувати принципи переходу старослов'янського лексико-фразеологічного фонду від традиційного (притаманного для Святого Письма та творів високого стилю до к. XVIII ст.), певною мірою нормативного у староукраїнський період до наділеного певними стилістичними функціями у новітній українській літературі та мові загалом.

Об'єкт дослідження: українська художня мова к. XVIII –60-х років XIX ст.

Предметом дослідження є лексичний і фразеологічний склад мовних одиниць старослов'янського (церковнослов'янського) походження та визначення його стилістичних можливостей у художніх текстах к. XVIII – 60-х роках XIX ст.

Розвиток і становлення нової української літературної мови на народнорозмовній основі неможливо розглядати відірвано від старослов'янської мови, запровадженої, як відомо, для релігійних потреб у кінці IX ст. Вона була єдиною літературно-писемною мовою Київської Русі, однак функціональна автономність старослов'янської мови раннього періоду (IX-XI ст.), а надалі церковнослов'янської, тривала недовго. З часу входження на Руську землю спочатку повільно, а пізніше активніше вона проникала до складу народнорозмовної мови, і, навпаки, у богослужбові тексти "українська жива народна мова органічно входила в систему старої літературної мови"⁶.

Супроводжуючи українську мову протягом усієї її історії, старослов'янський мовний фонд проходить у функціональному аспекті зміни від стилістично нейтрального, тобто нормативного, що було характерним для богослужбових текстів, або текстів високого стилю (маємо на увазі теорію трьох стилів М. Ломоносова⁷ та теорію стилів Ф. Прокоповича⁸) до орнаментального – старослов'янізму використовуються з часом як важливий стилістичний ресурс у художніх текстах.

Процес виокремлення старослов'янської лексики в стилістичний ресурс розпочався ще з к. XVII ст., про що свідчать твори барокових поетів (зокрема Г.Сковороди). Як слушно зауважує П. Житецький, у цей час "...збереглась... одна лише видимість церковнослов'янської мови. Це вже був древній одяг старця-батька на молодому організмі юнака-сина"⁹.

Завершення старої літературної доби, провідною для якої все ще була старокнижна пізньоцерковнослов'янська мова зі значною домішкою народнорозмовного елемента, та народження абсолютно нового літературного явища, з живомовною основою припадає на кінець XVI – II ст., коли з'являється перший твір українською народною мовою. "Енеїда" І.П.Котляревського стала потужним поштовхом для подальшого розвитку й удосконалення української мови як літературної. Відтак старослов'янські (церковнослов'янські) елементи були майже відсутніми (як це спостерігаємо у І.Котляревського чи поетів-романтиків). Це пояснюється прагненням створити власне національну літературу, тому мова мала позбуватися іншомовних вкраплень, у тому числі старослов'янізмів.

Спроба удосконалити літературне слово лише за рахунок питомого лексичного фонду не дала позитивного результату. З'являються зауваження про малорозвиненість мови чи навіть її примітивізм у к. XVIII – на п. XIX ст. Так, у журналі "Основа" 1861 р. з'являється стаття П.Куліша "Обзор украинской словесности: И.Котляревский", у якій автор різко критикує наступників І.Котляревського (К. Думитрашка, П. Коренецького, С. Шереперю, С.Александрова, К. Тополю, О. Рудиковського, М. Макаровського, Я.Кухаренка, К. Пузину, Г. Кошиць-Квітницького та ін.). Він вбачав у їхній творчості тенденцію до національної замкненості, що позбавляло художню літературу, а відтак і мову загальнолюдського сенсу й актуальності¹⁰. Саме літературне явище П. Куліш означив терміном "котляревщина"¹¹. У свою чергу, вже у XX ст., М. Зеров також помічає низкий художньо-естетичний рівень української літератури к. ХУІІІ – п. ХІХ ст. і виділяє такі її риси: 1) провінційно-обивательська природа письменника; 2) конкретна, з нахилом до вульгарної мова; 3) грубо-гумористичне трактування народного побуту¹².

Однак з лінгвістичного погляду "котляревщину" не варто оцінювати абсолютно негативно. Ми стоїмо на засадах того, що такий творчий пошук був спробою вивільнення власної мовної культури з-під шаблонів будь-якого тиску, чи-то російського, чи-то слов'янського.

І все ж певна кількість старослов'янізмів усталилася в українській художній мові к. ХУІІІ – п. ХІХ ст. Насамперед ті, що були засвоєні

народним словником і становили його норму. Ці лексичні одиниці не відзначалися експресією, емоційністю. Серед таких:

1. іменники богослужбової сфери, які були часто вживаними в усному мовленні і увійшли до художніх текстів – *Бог, Мати Божя, молитва, дух, душа* та ін.;

2. абстрактні іменники: *скорб, милосердя, благодать, тьма*;

3. дієслівні форми : *творити, витати, благословити* та ін.;

4. прикметникові форми: *святий, мудрий, вічний* та ін.

Усе ж в окремих контекстах помічаємо натяки на стилістичну виразність уживаних старослов'янізмів. Порівняймо: *Всю рать свою вперед подвинув І разом на врагів нахлинув, Велів всіх сікти та рубать* [К, 201] та *І на оновленій землі врага не буде супостата, а буде син, і буде мати, і будуть люде на землі* [Ш І, 347]. У даному разі ужита в контекстах неповноголосна форма "*враг*", наповнена емоційним піднесенням, увиразнює семантику слова.

Паралельне використання у текстах повноголосної та неповноголосної форм однієї лексеми, як правило, має чітко окреслені стилістичні ознаки. Це пояснюється нашаруванням лексем різного походження в одному контексті. В оточенні української лексики (*двинутися, сікти, рубать*) із значенням агресивної дії, неповноголосна старослов'янська форма *враг* наповнює контекст стилістичною виразністю, твориться ефект емоційного піднесення, запалу, швидкої реакції. Відтак, семантика старослов'янської неповноголосної форми (*враг – поганій, інший*), у художньому тексті виявляє абстрактний характер, стає символом зла – це нечиста сила, чорт [СУМ І, 756]. Виступає синонімом до інших лексем старослов'янського походження: *враг – супостат, антихрист*.

Натомість нормативна повноголосна форма *ворог*, має конкретне значення "інший, поганій по відношенню до когось, недруг". В Іпатіївському літописному списку знаходимо: "*А се Игорь – ворогъ нашего князя*". М.Колесов констатує, що розбіжність значення таїться у глибинному сприйнятті образу: набуваючи значення біса, слово *враг*, уже за християнським поняттям, не може називати людину-недруга, натомість з'являється повноголосна форма *ворог*, яка використовується для називання недруга, того, хто чинить погано¹³.

Хоча в художніх текстах к. XVIII ст. натрапляємо на слова-старослов'янізми, ужиті з певною стилістичною метою, однак вони не

є системними. Це лише перші паростки зміщення стилістичних параметрів уживаних лексем-старослов'янізмів.

У 1842 р. П.Білецький-Носенко уклав перший словник української мови, в якому намагався подати увесь лексичний фонд української народної мови. До реєстру словника автор вносить ті лексеми (про що зауважує сам), які є зрозумілими для простого українця. Оминути пласт старослов'янської лексики автору словника не вдалося. По-трапили лексеми-старослов'янізми, засвоєні народною мовою ще у попередні часи: *отець – родитель, батюшка, як у славяноцерковном языке* [Б-Н, 266]; *баня – куполь, глава на церкви; лазня, мовница* [Б-Н, 50]; *ягня* [Б-Н, 412] та ін. Можна зустріти у словнику випадки пояснення значення однієї лексеми через старослов'янську (церковнослов'янську) форму: *банкетъ – пиръ* [Б-Н, 50]; *баня – глава на церкви* [Б-Н, 50] та ін.

І хоча в цілому словник П.Білецького-Носенка орієнтований на народну мову, невід'ємною складовою частиною його були старослов'янські елементи, що і вказує на тісний взаємозв'язок двох мовних стихій: народної та старослов'янської.

Період першої половини XIX ст стає визначальним для формування норм української літературної мови. Когорта поетів-романтиків, байкарів (А.Метлинський, В.Забіла, М.Костомаров, Л.Боровиковський, П.Гулак-Артемівський, С.Гребінка, М.Петренко та ін.), що представляли усе ще народницькі традиції як у творенні образів, наближуючись до фольклорних, так і в мові, намагалися користуватися передусім народною лексикою. Та все ж старослов'янізми також зустрічаються в текстах романтиків. Це лексеми та фразеологізми зі Святого Письма на позначення духовної сфери життя людини: *Бог, дух, душа, святий, молитва, янгол*; іменники: *отець, вінець, путь, тьма* та ін.; неповноголосні форми: *...і дишуть холодні могили: бранчать, – як козаки боролись з врагом* [Б,70]; *оті вражі крочкотворці усе лихо роблять* [З, 109]; *завелось в тому болоті чортяків до врага* [З, 113] та ін.

Стилістичне навантаження таких лексем ще малоокреслене, вони швидше мають ознаки слів-ключів, у яких скрите глибинне, первісне значення, генетичний код нації, християнський смисл буття.

Виваженим добром лексичних одиниць відмічена зріла творчість Тараса Шевченка, фундатора української літературної мови.

Продовжуючи власне національну традицію, український геній зумів нашарувати у літературній мові різні з походження лексичні одиниці: українські, іншомовні – грецькі, латинські, польські, у тому числі старослов'янські, у єдине ціле. Чим підняв українське народне слово до рівня мови високодуховної, інтелектуально розвиненої нації. В. Русанівський переконаний, що "в свідомості Тараса Шевченка панувало поняття про невіддільність українського і церковнослов'янського мовних джерел"¹⁴.

Зріла поезія Тараса Шевченка наділена пафосом, піднесеністю, оптимізмом в одних випадках, в інших – проникнута глибоким сумом, стражданням, такі стилістичні ефекти найчастіше досягаються за рахунок уведення до текстів старослов'янської лексики, фразеологізмів, Біблійних висловів:

*Не вмирає душа наша, Не вмирає воля // Ми віруєм твоїй силі
І духу живому. Встане правда! Встане воля!*

І тобі одному помоляться всі язика Вовіки і віки [Ш I, 287, 288]; або

Окрадають добрі думи, О холодний камінь

Розбивають серце наше І співають амінь,

Амінь всьому веселому Од нині до віка [Ш I, 310]

Найуживанішими старослов'янізмами у Тараса Шевченка є:

1) власне слова-старослов'янізми: *чадо* [Ш I, 485], *амінь* [Ш I, 527], *чрево* [Ш I, 573], *отець – отечество* [Ш I, 228], *вік* [Ш I, 220], *душа* [Ш I, 525], *притча* [Ш I, 525], *глаголи* [Ш I, 289], *тіло* [Ш I, 215] та ін.;

2) одиничні абстрактні іменники або словосполучення з ними: *смиреніє* [Ш I, 596], *тьма ада* [Ш I, 305], *дума скорбная* [Ш I, 525], *благо – благодать* [Ш I, 279], *молебствіє* [Ш I, 281], *єдинодумствіє* [Ш I, 577], *мудрість* [Ш I, 442], *віра* [Ш I, 217], *дума* [Ш I, 227] та ін.;

3) дієслівні форми, префіксальні та безафіксні: *ректи* [Ш I, 573], *витати* [Ш I, 505], *прозрів еси, став еси* [Ш I, 231], *благовістити* [Ш I, 529], *віщувати, возвістити* [Ш I, 105, 420], *витать* [Ш I, 220], *воздати* [Ш I, 547], *отверзатися-отверзуться уста* [Ш I, 547], *творити* [Ш I, 306] та ін.;

4) прикметники та дієприкметники у стилістичній функції епітетів: *Матер Божію гнівиши своїм смиренієм лукавим* [Ш I, 596]; *о Спасе наш чудотворний* [Ш I, 251]; *ви ще темні, святим хрестом не просвіщені* [Ш I, 289]; *братів благих своїх* [Ш I, 306]; *думу скорбную*

мою [Ш I, 525]; *і притчею стане розпинателем народним, грядущим тиранам* [Ш I, 525], *роде лютий і жестокий! Вомісто кроткого пророка...* Царя вам повелів надать [Ш I, 420]; *щоб лякались вражі ляхи у своїй Варшаві* [Ш I, 443], *Царю проклятий, лукавий, Аспиде неситий!* [Ш I, 220]; *дума немудра* [Ш I, 232]; *тихим, добрим, кротким словом благовістив їм слово нове* [Ш I, 529] та ін.;

5) слова-композиції різних частин мови: а) іменники – *чудотворець-чудотворче* (Кл. ф.), *верхотворець* [Ш I, 526], *любомудрець – любомудре* [Ш I, 231], *братолюбіє* [Ш I, 529], *благодать* [Ш I, 532], *долгоденствіє* [Ш I, 578], *єдиномисліє* [Ш I, 577]; б) прикметники – *милосердний* [Ш I, 220], *тисячоглавий* [Ш I, 236], *благочинний* [Ш I, 99], *добросердий* [Ш I, 578], *присносуций* [Ш I, 505], *златочаті* [Ш I, 573], *доброзиждуцим, злочинаючиим* [Ш I, 577], *вбогодухі* [Ш I, 547], *чудотворний* [Ш I, 251] та ін.; в) дієслова – *благоденствує* [Ш I, 289], *благословляє* [Ш I, 349], *благовістить* [Ш I, 420], *благоволять* [Ш I, 218]; г) прислівники – *одногласне* [Ш I, 442], *благодуже* [Ш I, 525] та ін.;

б) фразеологізми, Біблійні вислови: *Пророче Божий? Ти між нами, Ти, присносуций, всюди з нами витаєш ангелом святим* [Ш I, 504]; *Нічим отверзуться уста* [Ш I, 547]; *О Боже наш милосердний* [Ш I, 220]; *Заплакала Матер Божя сльозами святими* [Ш I, 362]; *Усюди Божя благодать* [Ш I, 211]; *Во ім'я Господа Христа За нас розп'ятого на древі* [Ш I, 233] та ін.

Для Т. Шевченка старослов'янська (церковнослов'янська) мовна спадщина стала невичерпним джерелом для глибшого занурення в духовний світ українців. Старослов'янські лексеми та фразеологізми є обов'язковою одиницею ідіолекту письменника.

Висновки: Українська літературно-художня мова з к.ХУІІІ – до 60-х років ХІХ ст. пройшла стрімку інтелектуальну еволюцію від побутової до емоційнонасаженої, високодуховної. У свою чергу важливим компонентом на шляху становлення української літературної мови стала старослов'янська лексика. Її частина увійшла до нормативного словника української літературної мови, а інша – виокремилась у стилістичний ресурс українського художнього слова.

¹Русанівський В. М. Історія української літературної мови. – К., 2001. – 392 с.; ²Передрієнко В. А. Формування української літературної мови ХУІІІ ст. на народній основі. – К., 1979. – 143 с.; ³Ткач Ф. Є. Мова ділових доку-

ментів канцелярії Б. Хмельницького: Дисерт. на здобуття наук. ступ. канд. філол. наук. – Львів, 1953. – С. 239; ⁴Дем'янюк А. А. Композити в староукраїнській літературній мові кінця XVI – XVII ст.: структурно-семантичний і функціонально-стилістичний аспекти (на матеріалі поетичних текстів): Дисерт. на здобуття наук. ступ. канд. філол. наук. – К., 2004. – С.53; ⁵Заболотна Н. В. Розвиток синонімії в українській мові II п. XVII – I п. XVIIIст. (на матеріалі староукраїнської поезії, прози та драматургії): Автореферат дисерт. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук. – К., 2005. – С. 14; ⁶Курс ГУЛМ. Т.1 / за ред. І.К. Білодіда. – К., 1958. – С.141; ⁷Білодід І.К. Вчення М. В. Ломоносова про три стилі і його значення в історії російської і української літературних мов. – К., 1961. – С. 10; ⁸Прокопович Ф. Філософські твори в 3-х т.: Т. 1. Про риторичне мистецтво. Різні сентенції. – К., 1979; ⁹Житецкий П. Очерк литературной истории малорусского наречия в XVII – XVIII вв. – К., 1899. – С.21; ¹⁰Кулиш П. Обзор украинской словесности: И. Котляревский // Основа. – 1861, янв. – С.235-262; ¹¹Там само; ¹²Зеров М. Українські письменники XIX ст. // Твори: В 2 т. – К., 1990. – Т. 2. – С. 26-49; ¹³Колесов Н. Мир человека в слове Древней Руси. – Л., 1986. – С. 68-70; ¹⁴Русанівський В. М. Зазнач. праця. – С.198.

Список умовних скорочень назв джерел

Б – Боровиковський Л. // Гулак-Артемівський П., Боровиковський Л., Забіла В., Петренко М. Вибране. – К., 1980.

Б-Н – Білецький-Носенко П. Словник української мови. – К., 1966.

З – Забіла В. // Гулак-Артемівський П., Боровиковський Л., Забіла В., Петренко М. Вибране. – К., 1980.

К – Котляревський І. Енеїда // Твори. – К., 1980.

СУМ I – Словник української мови: В 11 т. – К., 1970 – 1980. – Т. 1.

Ш I – Шевченко Т. Г. Повна збірка творів у 3-х т. – К., 1949. – Т. 1.

І.М. Марушкевич, викл.

ВПЛИВ ПЕРІОДИЧНИХ ВИДАНЬ ПЕРШОЇ ТРЕТИНИ ХХ СТОЛІТТЯ НА ПРОЦЕСИ НОРМАЛІЗАЦІЇ ТА КОДИФІКАЦІЇ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ

У статті аналізується мова періодичних видань першої третини ХХ ст., досліджується їхня роль у процесі нормалізації і кодифікації української літературної мови, а також їхній вплив на мовну свідомість реципієнтів.

The article analyses language of the newspapers at the beginning of the ХХth century, researches their importance for normalization and codification

of Ukrainian literary language and their influence on language consciousness of readers.

Соціально-політичні події початку ХХ ст. зумовили трансформацію суспільної свідомості й істотно вплинули на нормалізацію мови. У складний період національного піднесення, який зумовив розширення функціональних можливостей української мови та її комунікативного простору, відбувся сплеск нормалізаторської та кодифікаційної діяльності лінгвістів. Якщо до 1905 року в Україні нараховувалося кілька граматичних і лексикографічних кодексів, які мали вузьколокалізований характер і здебільшого обмежувалися домашнім вжитком, то в 20-х рр. ХХ ст. з'явилися українські школи, преса, богослужіння. Починалося активне вивчення творчості письменників першої третини ХХ ст., зросла кількість граматик, були створені перші правописні кодекси української мови, а вітчизняна лексикографія досягла піку свого розвитку. Стрімко розвивалися діалектологія, етнолінгвістика, психолінгвістика тощо. Водночас почався процес політичного втручання у сферу мовознавства шляхом *українізації*, що виявлялося насамперед у наближенні українських мовних норм до російських, заміні створеного ілюстративного матеріалу в кодексах, боротьбі зі "шкідництвом на мовному фронті". Проте *українізація* попри загальновідомі негативні наслідки (виокремлення і знищення осередків та інституцій української просвітньої діяльності) мала і ряд позитивних моментів, зокрема розширення кола читачів, збільшення кількості тиражів україномовної продукції тощо. З початку ХХ ст. україномовна періодика тільки зароджувалася як новий вид друкованої продукції, видавці намагалися врахувати тематику, яка користується попитом у читачів, створити спеціалізовані видання: педагогічні, медичні, правничі, жіночі, мистецькі, сатирично-гумористичні тощо. Зазвичай мова спеціалізованої літератури, яка була розрахована на інтелігенцію, відрізнялася від мови робітничих видань (здебільшого на лексичному рівні). Політика *українізації* фактично знищила відмінності між цими виданнями: різногалузєва література існувала, однак у ній домінувала народно-сільська тематика. Проте мова періодики, хоч і заідеологізована, але українська, проникла в ті сфери суспільного життя, у яких ще не функціонувала ніколи.

Звичайні пересічні мовці мали справу лише з загальноприйнятими мовними явищами, які забезпечували їхні комунікативні потреби.

Друкована література має здатність формувати свідомі та несвідомі уявлення про мову, впливає на орфографічні, граматичні, лексикографічні знання й уподобання реципієнтів, формує відчуття мовної правильності, перетворює пасивний мовний запас на активний. На початку ХХ ст. для середнього українця найбільш доступним видом друкованої продукції були газети, хоча вони існували недовго і виходили нерегулярно. У післявоєнний період, особливо в 20-ті рр., кількість україномовної преси збільшилася, але лише тієї, яка відповідала тогочасним політичним вимогам. Відповідно основні центри газетодрукування перемістилися із Львова до Києва, Харкова, Полтави та Катеринослава.

Найбільшим комплексним дослідженням мови газет у вітчизняному мовознавстві є праця М.Жовтобрюха "Мова української періодичної преси: кінець ХІХ – початок ХХ ст."¹. Однак у ній представлено лише перше десятиріччя ХХ ст. Аналіз газет М.Жовтобрюхом передбачав визначення типу правопису (переважно графіки) періодичних видань та характеру наявних у них діалектизмів. Автор, на жаль, проаналізував не всі друковані органи початку ХХ ст. і не зміг обійтися без певної ідеологічної упередженості. Серед діаспорних досліджень варто відзначити працю А.Животка "Історія української преси"², у якій подано процес розвитку української періодики в хронологічній послідовності (від витоків до наших днів) у світлі культурних, історичних та соціально-політичних подій. Автор розкриває обставини появи та функціонування українських періодичних видань, причини змін редакторського складу та тематичного наповнення друкованих видань, які дають змогу зрозуміти, зокрема, екстралінгвальні причини мовної неоднорідності газет на початку ХХ ст.

Оскільки газети першої третини ХХ ст. мали великий вплив на мовну свідомість реципієнтів, аналіз мови періодики дає змогу з'ясувати рівень відповідності кодифікованих і реальних мовних норм, особливості та ефективність кодифікації української літературної мови в цілому, а також зумовлює *актуальність* нашого дослідження. *Мета*: дослідити вплив періодики першої третини ХХ ст. на мовну свідомість читачів та її роль у процесі нормалізації і кодифікації української літературної мови. Ми поставили *завдання* проаналізувати газетні тексти першої третини ХХ ст. (а саме початку ХХ ст. та 1930 р.), з'ясувати, яку роль вони відігравали для суспільства

на початку ХХ ст., на основі текстологічного аналізу виявити продуктивні кодифіковані норми української літературної мови. Це також дозволить встановити співвідношення кодифікованих та розмовних норм мови, їхню перспективність.

Відповідно до статистичних даних газети "Геть неписьменність" (Київ 1927 р.) протягом 1925-1927 рр. кількість україномовних газет зросла від 29 до 55, а тираж від 90 тисяч до 500 тисяч, хоча й цього було замало для населення, яке нараховувало понад 20 мільйонів³. Журнали, художня література, а тим більше навчальна література були переважно недоступними. Звичайно, мовні кодекси на початку ХХ ст. існували, наприклад, шкільні граматики Г.Шерстюка (1907)⁴, П.Залозного (1913)⁵, а також праця С.Смаль-Стоцького й Ф.Гартнера (1914)⁶. Проте ці граматики за умови відсутності української школи практично обмежувалися домашнім ужитком, а наукові праці А. Кримського чи Є. Тимченка були недосяжними для простого люду. За свідченням М. Левицького, великих граматик та академічних праць на книжному ринку не було, та й вони були занадто складні для сприйняття українців, які хотіли навчитися лише грамотно читати і писати⁷. Практичні ж граматики української мови здебільшого передбачали реципієнта, знайомого з російською граматиною (звідси їх порівняльний характер). Ті нечисленні граматичні праці початку ХХ ст., які були призначені для дітей шкільного віку й відзначалися доступним викладом інформації, не мали практичної реалізації через відсутність української школи. У західній частині України, де мовні заборони не завадили появі шкіл, перешкодою для вивчення граматик була нецікава застаріла методика викладання, придатна лише для засвоєння мертвих мов. Перешкоджала також відсутність інституту, який би регулював педагогічну діяльність, або існування періодичного видання на зразок "Вільної української школи", у якому друкувалися рецензії на нову навчальну літературу, зокрема, на граматики В.Мурського, Г.Шерстюка, М.Грунського, О.Курило та інших. Правописні кодекси української мови (1918, 1921, 1929 рр.) з'явилися дещо пізніше, ніж друкована українська література. Характерними для них були неповнота розгляду мовних явищ і суперечливість мовних прескрипцій. На думку О.Данилевської, орфографічні реформи мали соціальну маркованість, а не лише раціоналізацію письма⁸. Довідкові видання, здебільшого словники, часто пропонували норми, не-

узгоджені з чинними на той час граматиками та правописами. У лексикографічній літературі, за окремими винятками, не подавалися приклади творення ступенів прикметників чи зразки відмінювання іменників, окрім родового відмінка однини. Такий стан граматичних, правописних та лексикографічних кодексів був нормальним для періоду витворення та нормалізації мови, але не для пересічного малограмотного українця. Отже, у першій третині ХХ ст. латентні, підсвідомі уявлення мовців про мовну норму могли формуватися переважно під впливом газет. Часто читачі свідомо використовували пресу для самонавчання. У статті читача Г.Слободянюка "Газета править за підручник" говориться: "Минулого року організували ми недільну школу... одразу ж нам на перешкоді стала відсутність підручників. Буквар був увесь прочитаний, а інших книжок не було. Тоді я порадив учням передплатити кожному газету "Геть неписьменність". З газети не тільки читали, а й переписували"⁹. М.Грушевський помітив позитивний вплив газети на реципієнтів, зокрема підвищення рівня грамотності в листах постійних читачів часопису "Село"¹⁰.

Перший правопис загальноукраїнського значення з'явився в 1918 році. Хоча граматики української мови існували й раніше, через відсутність освітніх закладів вони не мали практичного втілення. Ці обставини зовсім не сприяли подоланню неписьменності на початку ХХ ст., особливо серед жінок. Результати соціологічного дослідження газети "Геть неписьменність" показали, що серед загальної кількості неграмотних людей сімдесят відсотків припадали на жіноцтво¹¹. У післявоєнний період ситуація дещо покращилася завдяки феміністичній діяльності, започаткованій ще Н. Кобринською, що була спрямована на піднесення культурно-освітнього рівня жіноцтва. Ця діяльність знайшла своє відображення у ряді періодичних видань для жінок, зокрема у виданні "Жіноча доля" та інших друкованих органах того часу. Значною перешкодою для освоєння мовних норм були також відсутність національної самоідентифікації та культурного мовного середовища.

Видавці, турбуючись про попит на свою продукцію й усвідомлюючи навчальну функцію газет, намагалися друкувати тексти статей якомога доступнішою для читачів мовою. У нашому дослідженні представлено ілюстративний матеріал лише тих періодичних видань, які були типовими для першої третини ХХ ст. й існували не менше

року. Так, газета "Борба" (1912-1914 рр.) містила багато діалектизмів, зокрема етнографізмів і правописних та морфологічних рис, які вважалися притаманними західній частині України¹². Західні мовні форми представлені літерою *ї* в значенні [і] після приголосних (*ліпший, січня, діло*), відсутністю апострофа чи заміною його різними способами (*бе, зєдиненого, кровю, Лукьян, сімьї, здоровлю*), флексією *-є* та відсутністю подвоєння приголосних в іменників середнього роду з колишнім закінченням *іє* (*значінє, житє*), різною позицією м'якого знака (*свєіта, українського, озвєірілі, сілського, свєідомих, латинськими, польсько-шляхоцкі*), наявністю м'якого [л'] в запозичених словах (*в парляментї, кільометрів*) та ін. Орфографічною неусталеністю відзначалися прикметники у формі вищого чи найвищого ступенів порівняння і числівники. Цікаво, що в деяких шкільних граматиках, зокрема граматиці Г. Шерстюка, такі форми числівників вважалися нормативними, хоч це і суперечило поглядам більшості граматистів першої третини ХХ ст.¹³. Необхідно зауважити, що граматику Г. Шерстюка Комісія з розгляду підручників при Міністерстві освіти визнала непридатною для використання в школі¹⁴.

Розбіжності в правилах написання м'якого знака, апострофа чи прикметникових форм почали уніфікуватися після прийняття правописного кодексу 1918 р., однак окремі мовні елементи зазнали змін ще до його появи. Якщо в "Борбі" 1912 р. траплялися лише форми на зразок *повстанє, напруженє*¹⁵, то в 1914 р. можна знайти *питаннє, життє* і *життя*¹⁶, так само початкове *и* поступово переходило в *і* (*имени – імени*). Такі процеси в періодичному виданні, перенасиченому західномовними елементами, свідчать про адекватність кодифікованих норм мовним реаліям і наближення їх, незважаючи на палкі дискусії мовознавців з цього приводу, до східноукраїнських рис.

Водночас періодичні видання, які здебільшого відображали східноукраїнську емпірію і фіксували більшість кодифікованих прескрипцій, зокрема написання дієслів з часткою *-ся* разом, подвоєння приголосних перед йотованими голосними, вживання апострофа тощо, часто послідовно засвідчують написання літери *и* на початку слова, м'який [л'], сполуки *ія* в іншомовних словах тощо. Такі мовні особливості можна знайти в газеті "Позашкільна освіта"¹⁷.

Часткове змішування мовних рис східної та західної частин України може свідчити про поступову асиміляцію і створення єдиних

мовних норм, однак частіше названі процеси були зумовлені комерційними міркуваннями для збільшення тиражу газет та їх регіонального поширення. Яскравим прикладом є газета "Село", яка, за словами М.Грушевського, була написана мовою, середньою між тою, яка вживається в українських газетах Росії, і тією, якою пишуть у галицьких школах та інших виданнях¹⁸. Ознайомлення читачів з мовними формами різних регіонів могло забезпечуватися також відсутністю коректорської правки текстів. Так, у газеті "Громадський вісник" зафіксовано суміш мовних особливостей різних регіонів України, тому мова видання дуже багата на паралельні форми; у ній практично не дотримано ні граматичних, ні правописних прескрипцій. Це майже єдина газета, у якій активно використовується форма давноминулого часу дієслів на зразок *не потребувала була, здобула була* тощо¹⁹.

Коректорська робота іноді простежувалася в окремих статтях читачів та оголошеннях редакції газети "Громадський вісник"²⁰. Редакторські та коректорські виправлення свідчили про процес вибору варіантів мовних форм і в такий спосіб спонукали читачів до дотримання певних граматичних, лексичних та правописних норм.

Окремі газети, зокрема "Кузня освіти" (1929), ілюструють майже повне дотримання прескрипцій граматичних та правописних кодексів, які з'явилися до кінця двадцятих років ХХ ст. Однак певні відхилення від загальноприйнятих норм спостерігаються у правописі іншомовних слів. У "Кузні освіти" простежується послідовне написання *катедра, соціалістичний, діалектично, індустріальний, кляса, клуб*²¹. Ці особливості газетної мови зберігаються й у виданні "Геть неписьменність"²². Як видно з назви, вона присвячена подоланню неписьменності серед населення. Протягом існування газети її мова не залишалася незмінною. Якщо в 1924 р. для неї були характерними поплутання значень літер *ї-і* (*Вкраїні, світової, офіційної, великої*), початкова *и* (*иншому, инколи*), іноді замість апострофа вживалися форми на зразок *здоровля*²³, то в 1929 р. ці особливості зникають²⁴. Варто зазначити, що на початку свого існування газета "Геть неписьменність" відображала потреби малограмотного населення України, реагувала на всі побажання і прохання читачів щодо необхідного просвітнього матеріалу, подавала цікавий та різноманітний навчальний матеріал. Однак за часів *українізації* її функції та призначення зазнали значних змін, а на-

вчально-просвітній матеріал змінився на партійні укази та постанови, які для покращення рівня грамотності рекомендувалося переписувати.

Якщо розглянути мову періодичних видань 1930 р. у світлі процесів нормалізації та кодифікації попередніх років ХХ ст., то можна виокремити ряд особливостей і мовних норм, які, з одного боку, усталилися як загальноприйняті (найчастіше вони відповідали кодифікованим), з іншого – зберігали варіативність і суперечили правописним, граматичним та лексикографічним кодексам. Унормованими, або кодифікованими, можна назвати більшість українських мовних елементів та форм, натомість у лексиці іншомовного походження вироблення єдиних норм не спостерігалось. Для газет 1930 р. були характерними написання на зразок *іниий, об'єднання, фігурує, проти нього, цього, авторитетом, печей, кореспондентові, У Харкові, світогляд, без кіна, вірніше, найкращого, лишилися*²³. Траплялися поодинокі винятки, наприклад у газеті "Вісті ВУЦВК" (*у хорих*)²⁵, "За культурну революцію" (*пятирічка*)²⁶, "Геть неписьменність" (*найпоширеній, якнайскорше, знаннів*)²⁷ тощо. Водночас загальноживаними в періодиці 1930 р. були форми на зразок *кляса, незалежності, осени, Ейзенштейн, хемічні, шкляна, сойм, катедра, проєкти, лікар Бровн, соціяльний, Європи*.

Наведені вище факти дають підстави твердити, що особливості кодифікації української мови в першій третині ХХ століття полягали в тому, що україномовні газети були єдиним доступним засобом для подолання неписьменності в мовців та формування в них уявлень про літературну мовну норму. Недоліки преси були зумовлені не лише правописною неунормованістю, а тогочасним статусом української мови в цілому. Друковані тексти, окрім вияву кодифікаційного впливу на реципієнта, відображають складний процес попереднього активного відбору мовних варіантів, вказують напрямок рефлексії над мовою. Відсутня або майже відсутня коректура надісланої кореспонденції, а також наявність лексичних діалектизмів сприяла поширенню друкованих видань у різних регіонах України, наближенню діалектів, але перешкоджала реалізації в мовній практиці кодифікованих норм і формуванню в читачів уявлення про мовну правильність. Нерідко в газетах можна було побачити рекомендації дописувачам, у яких заохочується не грамотність, а стислість викладу, веселість, жвавість, зрозумілість тощо.

На жаль, ми мусимо констатувати, що кодифіковані норми в першій третині ХХ ст. були реалізовані в періодиці недостатньою мірою. Значна кількість мовних форм, які викликали палкі дискусії мовознавців, незважаючи на існування відповідних прескрипцій щодо них, залишилися незмінними протягом тридцяти років. Насамперед де стосується асиміляції іншомовної лексики. Окремі мовні елементи, які відображали західноукраїнську мовну традицію і суперечили політиці зближення російської та української мов, активно функціонували в пресі 30-го року ХХ ст. Це можна пояснити тим, що окремі з них у попередні століття були властиві й російській мові, хоч до ХХ ст. були витіснені продуктивнішими формами. Періодика першої третини ХХ ст. сприяла нормалізації та впровадженню кодифікованих норм української літературної мови, а також відображала найбільш слабкі та недостатньо опрацьовані сфери мови, які зберігаються і в ХХІ ст. Наявність діалектизмів можна виправдати специфікою газети як друкованого органу, однак недотримання кодифікованих прескрипцій не сприяло закріпленню в читачів правильної мовної поведінки.

Подальше дослідження текстів газет першої третини ХХ ст. є, на нашу думку, *перспективним*, оскільки дозволяє визначити співвідношення кодифікованої і реально існуючої норми, рівень продуктивності та перспективності останньої; дає змогу простежити процес утворення єдиного мовного простору шляхом зближення елементів мови різних регіонів України та еволюцію окремих мовних форм.

¹Животко А. Історія української преси. – К., 1999; ²Жовтобрюх М. Мова української періодичної преси: кінець ХІХ – початок ХХ століття. – К., 1970; ³Геть неписьменність. – К., 1927; ⁴Шерстюк Г. Коротка українська граматики для школи. – Полтава, 1907; ⁵Залозний П. Коротка граматики української мови. – Ч.П. – К., 1913; ⁶Смаль-Стоцький С., Гартнер Ф. Граматики руської мови. – 3-тє вид. перероб. – Відень, 1914; ⁷Левицький М. Українська граматики для самонавчання. – Ч.П. – 1918. – К. – С.3–4; ⁸Данилевська О. Мовна політика Центральної Ради, Гетьманату та Директорії УНР. – К., 2004. – С.15; ⁹Слободянок Г. Газета править за підручник //Геть неписьменність. – К., 1929. – №3. – С.6; ¹⁰Грушевський М. Про українську мову й українську школу. – К., 1913. – С.21; ¹¹Геть неписьменність. – К., 1927 – №1. – С.5; ¹²Борба. – Чернівці, 1912–1914; ¹³Шерстюк Г. Знач. праця; ¹⁴Вільна українська школа. – 1918 – №10. – С.368; ¹⁵Борба. – Чернівці, 1912; ¹⁶Борба. – Чернівці, 1914; ¹⁷Позашкільна освіта. – К., 1919; ¹⁸Грушевський М. Знач.

праця. – С.21; ¹⁹Громадський вісник. – Львів, 1923; ²⁰Там само; ²¹Кузня освіти. – К., 1929; ²²Геть неписьменність. – К., 1924–1929; ²³Геть неписьменність. – К., 1924; ²⁴Геть неписьменність. – К., 1929; ²⁵Вісті ВУЦВК. – Харків, 1930; ²⁶За культурну революцію. – Харків, 1930; ²⁷Геть неписьменність. – К., 1930.

С.А. Торба, асп.

ВЕРБАЛІЗАЦІЯ ЕМОЦІЙНОГО КОНЦЕПТУ "ЛЮБОВ" У МОВНІЙ КАРТИНІ СВІТУ УКРАЇНЦЯ XVI – XVII СТ.

Досліджено вербалізацію емоційного концепту "любов" у староукраїнській літературній мові кінця XVI – XVII ст., простежено динаміку його розвитку порівняно з попереднім періодом XI – XIV, з'ясовано особливості мовної картини світу українця кінця XVI – XVII ст.

The article focuses on the analysis of Ukrainian peculiarities of lexical means which serve to verbalize the emotional concept "love" in the Ukrainian language of XVI – XVII centuries. Evolution of this fragment of language world model is represented through research of changes in word meaning.

За сучасного діалогу культур особливої актуальності набувають слова В. фон Гумбольдта про те, що з кожною новою мовою людина вступає в нову систему думок і почуттів¹. Мова ж, за його визначенням, є духом кожної нації², тому в ній відображаються всі зміни в культурі, свідомості етносу й особистості. Тобто для того, щоб виявити динаміку розвитку свідомості (як колективної, так й індивідуальної), необхідно з'ясувати динаміку мовного розвитку.

Саме цим і зумовлена актуальність пропонованої статті, присвяченої вербалізації емоційного концепту "любов" у мовній картині світу українця кінця XVI – XVII ст.

Об'єктом нашого дослідження стала лексика на позначення поняття "любов" в українській мові різних періодів, а предметом – семантична специфіка такої лексики (іменників і дієслів) у староукраїнській літературній мові кінця XVI – першої половини XVII ст. у проекції на відповідну лексику києворуської мови XI – XIV ст.

Матеріал дослідження – зафіксовані у "Словнику української мови XVI – I половини XVII ст.", "Етимологічному словнику української мови", "Словаре древнерусского языка XI – XIV вв.", та словнику

"Материалы для словаря древнерусского языка" И.С.Срезневського слова, що репрезентували концепт "любов" у різні періоди.

Однією з властивостей людської думки є прагнення визначити основні складники світу, тому погляд науковців звертається до концептів. Концепт – важливий елемент свідомості особистості, саме в ньому відображаються відомості про навколишню дійсність, цінності нації, досвід поколінь; це наявна в психіці ментальна структура³. Т.О.Попова стверджує, що концепт – це осмислений образ дійсності у свідомості людини, який має ім'я і базується на певних культурно зумовлених уявленнях людини про саму дійсність⁴, тобто він не безпосередньо виникає зі значення слова, а є результатом зіткнення словникового значення слова з особистим та народним досвідом людини. Кожен концепт може бути по-різному розшифрований залежно від контексту та культурного досвіду, культурної індивідуальності концептоносія⁵. Тобто концепт є фрагментом цілісної картини світу людини, і, відповідно, картина світу усвідомлюється як система концептів.

На сучасному етапі лінгвістичних досліджень картина світу визначається як образ, відбитий у свідомості людини, вторинне існування об'єктивного світу, закріплене і матеріалізоване у своєрідній матеріальній формі – мові⁶. Є традиція розрізняти мовну та концептуальну картину світу: головним змістовим елементом мовної моделі світу повинно бути визнане семантичне поле, а константи свідомості окреслять межі концептуальної картини світу⁷.

З часу перших тлумачень поняття "мовна картина світу" В. фон Гумбольдтом його досліджували багато вчених (О.О.Потебня, Б.О.Серебрянников, А.Д.Шмельов, А.Вежбицька, Ю.Д.Апресян, І.О.Голубовська, Т.О.Попова, Д.С.Лихачов та ін.). Було застосовано різні методи дослідження мовної картини світу та концептів.

Так, Ю.С.Степанов для повного опису концептів вдавався до етимологічного аналізу слів, досліджував генетичну послідовність, варіативність змісту залежно від загальнокультурного контексту. А. Вежбицька описувала концепти, зокрема емоції, через прототипні ситуації, в яких вони виникають. Пізніше Ю.Д.Апресян висунув свій метод: опис концептів, на прикладі емоцій, за допомогою аналізу мотивуючих образів, метафоричних конструкцій⁸.

Загалом, сучасній лінгвістиці, окрім зазначених, відомо багато підходів до опису концептів, які базуються на різних принципах і

пропонують різні рівні інтерпретації. Кожен із них може стосуватися етології – лінгвістики емоцій.

Цей термін уперше вжив В.І.Шаховський, досліджуючи емотиви. Він стверджував, що "з одного боку, людина та її емоції – частина об'єктивної дійсності, об'єкти, які відображаються в реальній картині світу: людина – активний суб'єкт-відображувач, мова – засіб відображення, емоції – форма відображення об'єктивної дійсності"⁹. Тобто емоції людини є об'єктом вираження, окрім того, за їх допомогою виражаються інші об'єкти і незаперечним є зв'язок дій людини з емоціями. Прикладом можуть бути концепти етичної сфери, у яких додатковим нашаруванням на основне значення виступає оцінка збоку, тобто "емоції суспільства". Очевидно, схожі роздуми наштовхнули В.І. Шаховського на думку, що "визнання емоційних концептів є значним проривом у науковому знанні, яке довго наполягало на винятковості особистості, нейтральності та наднаціональності поняття як форми мислення". Учений стверджує, що кожную емоцію можна подати у вигляді вербального сценарію, і об'єднує емотиви (предмет відображення) з назвами емоцій (форма відображення): "Зараховувати назви емоцій та іншу нейтральну лексику до емотивів буде прикладом змішування семантики та функцій, котрі не обов'язково збігаються в слові, кожен емотив – не тільки символ якоїсь емоції, але й виразник, тобто значення назви неадекватне самій емоції"¹⁰.

Таку думку підтримує і Л.Г.Бабенко, розкриваючи зміст понять "емотиви-номінативи" (назви емоцій) та "емотиви-експресиви" (емотивна лексика), оскільки ці дві групи слів виражають внутрішні переживання мовця і різняться тільки наявністю/відсутністю реального денотата¹¹.

Вербально емоції можуть бути виражені різними типами предикатів: іменниками, дієсловами, прикметниками. Для їх детальнішого аналізу емоційного концепту з'ясовують суб'єкт, об'єкт і причину емоції, що часто відображено у внутрішній формі слова. Особливо це помітно в дослідженні мови в діахронії.

Сучасні лінгвістичні праці лише частково торкаються вивчення назв емоцій і почуттів у сучасних мовах. Вони присвячені вивченню концептів (А.Вежицька, Т.В.Радзієвська, І.О.Голубовська), функціонального наповнення окремих структур із такими назвами (Ю.Д.А-

пресян, Н.Д.Арутюнова), аналізу лексики в історичному аспекті (Л.М. Полюга, Т.О.Черниш, В.В.Грецука). Внутрішню форму слова, походження і функціонування назв емоцій та почуттів проаналізовано в працях П.О.Селігея і Т.І.Вендіної. Останнім часом увагу дослідників привертають засоби реалізації емоцій: на матеріалі сучасної англійської мови О.О.Борисов вивчав концепт "страх", застосовуючи антропоцентричний підхід, Г.А.Огаркова – концепт "кохання", але в когнітивному та дискурсивному аспектах, історичну динаміку такої лексики в англійському дискурсі дослідила Т.О. Биценко. Були також праці, присвячені вербалізації емоцій у французькій (З.Ф. Піскозуб) та польській (І.А. Аскерова) мовах. Вивченню концептів і вербалізації емоцій у російській мові присвячено значну кількість праць: Ю.Д. Апресяна, Ю.С. Степанова, А. Вежбицької, В.І. Шаховського, Н.Д. Арутюнової, Л.Г. Бабенко та інших.

Концепт "любов" на матеріалі сучасної англійської мови досліджували Г.А.Огаркова (Україна), Б.Лонерган (Канада), сучасної російської – Ю.С.Степанов, частково Ю.С.Апресян та ін.

Ю.С.Степанов визначив цей концепт російської мови так: "Внутрішня, мовна, форма концепту "любов" складається із трьох компонентів:

- 1) "взаємна схожість" двох людей;
- 2) установа чи викликання такої схожості;
- 3) реалізація цієї дії чи, швидше, циклу дій за "круговою моделлю", в якій "адресатом" і "адресантом" поперемінно є обидва учасники, до того ж спочатку, очевидно, "адресантом" чи "джерелом" всього циклу дій виявляється неактивний агент, який потім, у середині циклу, буде "об'єктом" любові¹².

Автор доходить висновку, що в російській культурі концепт "любові" не розвинутий або не обговорюється.

Описане почуття – одне з основних у житті людини, воно широко досліджене у психології та відображене в мові, культурі, є однією з основних моральних цінностей кожної нації. Походить це слово від псл. **ljubiti* "мати схильність; відчувати симпатію до когось; бажати", пов'язане з **ljubъ* "милий, приємний, коханий" (порівняти з ч. *libiti* "цілувати"); – споріднене з гот. *liufs*, днп. *liob*; іє. **leubh-* "любити, кохати, бажати", що лежить в основі дінд. *lûbhÿati* "жадає", *lobhâÿati* "збуджує бажання" (ЕСУМ, III, 320). Інше слово, "кохання", в українській мові виражає схожу семантику, але має інше походження: очевидно, пов'язане з іє. **kos-/kes-* "чесати, скребти", не виключений вплив п. *kochać* на значення укр. "кохати" (ЕСУМ, I, 63). Незважаючи

на її давнє походження, в словниках мови XI–XIV ст. така лексема не зафіксована. Поясненням може бути специфіка текстів киеворуського періоду, які стали основою словників. Оскільки це були пам'ятки конфесійного призначення, то й погляди на світ, система цінностей, відображені в них, репрезентують християнську мораль, у якій засуджувалося "земне кохання" між чоловіком і жінкою. У XVI – XVII ст. слова з коренем *-кох-* вживалися, але їх семантика була подібною до традиційного тлумачення любові.

Поширене нині розуміння слова "любов" значною мірою зумовлене християнською ідеологією, за якою таке почуття було найвищою чеснотою. У розумінні особистості XI – XIV ст. це був атрибут Бога, але водночас таке поняття було багатозначним. Розрізняли божественну любов (до Бога, за його канонами) та земну (до ближнього, пов'язану із земними почуттями). Любов до Бога була справжньою, високою, тому назви таких емоцій вживалися частіше й мали більше варіантів: *ЛЮБЪВЬ* (СДЯ, II, 87–90), *БЛАГОЛЮБИК* (СДЯ, I, 189), *БРАТОЛЮБИК* (СДЯ, I, 309), *БОГОЛЮБИК* (СДЯ, I, 259), *ВЪЗЛЮБЛЕННИК* (СДЯ, II, 82; ССМ, 140), *ЛЮБЫ* (СДЯ, IV, 479; ССМ, 317), *ЛЮБЛЕННИК* (СДЯ, II, 83; ССМ, 316). Земна любов також "облагороджується" під впливом першої групи, проте все ж у семантиці слів на її позначення є семи соціальних зв'язків і тілесних стосунків: *ЛЮБВА* (Ср, II, 81), *ЛАСКА* (СДЯ, IV, 389; ЕСУМ, III, 197), *ВАБЛНИК* (Ср, I, 223). Більшість із цих лексем вживалися з присвійними прикметниками (твій, мій, свій, Божий), проте "*ЛАСКА*" і "*ЛЮБЫ*" виступали у ширших контекстах: *ЛАСКА* часто є способом реалізації певних дій (*БРАННТИ ЛАСКОЮ*, *КАЗАТИ ЛАСКОЮ*), а разом з *ЛЮБЫ* інколи використовується прикметник *ДОЛЖНАЯ* щодо стосунків чоловіка і дружини, що свідчить про законодавчо чи морально зафіксовану потребу в коханні між подружжями. У текстах зафіксовано значну кількість складних слів із компонентом *ЛЮБО-* (*ЛЮБОБЛОУДЬНЬ*, *ЛЮБОВЛАСТНИК*, *ЛЮБОГЛАСЬНЬ*, *ЛЮБОДАРЬНИКЪ*, *ЛЮБОДЪБИСТВИК*, *ЛЮБОМОУДРИК* та ін.). Їх семантика поєднувала суб'єкт і об'єкт почуття, дії.

Із плином часу засвідчена раніше "опозиційність значення" послаблюється, хоча в XVI – XVII ст. любов теж є основною характеристикою Бога і вірних йому прочан (*БРАТОЛЮБСТВО* (сум 16-17, iii, 62), *БРАТОЛЮБИЄ* (сум 16-17, iii, 61), *БОГОЛЮБИЄ* (сум 16-17, ii, 141), *ДЕРЗОСТЬ* (СУМ 16-17, VII, 248)). Лінія земної любові також розвивається, проте семантика лексем на її позначення розширюється і вживається зі значенням "кохання" та "вподобання" (*ЗАКОХАНАСА* (сум 16-17,

х, 70)), що пізніше утвердилися і в сучасній мові. вплив старослов'янської мови, що проявився в композитах типу *братолюбовство* (СУМ 16-17, III, 62), *братолюбие* (СУМ 16-17, III, 61), *боголюбие* (СУМ 16-17, II, 141), дозволив мовцям поєднати в одному слові назву самого почуття та об'єкт, якого воно стосувалося.

Іменники на позначення цієї емоції, як і раніше, часто фіксуються із присвійними прикметниками. Поєднання з дієсловами розкриває особливості розуміння людиною XVI – XVII ст. любові: *братолюбием* можна було *угодити*, *братолюбством* *молитися*, а *дерзость* *имати*. Тобто інколи любов уявлялася матеріальним предметом, який можна було мати або за його допомогою догодити, а інколи – способом дії.

Якщо звертатися до аналізу дієслів, то важливо звернути увагу на слова *взлюбити* (СУМ 16-17, IV, 23) та *возлюбити* (СУМ 16-17, IV, 178). Перше є суто українською лексемою і засвідчує лише одне значення – полюбити щось, часто вживається як негативно марковане. Інше – старослов'янське – має більше значень, частина яких передбачає Бога як суб'єкта чи об'єкта почуття. Коли слово вживалося з такою семантикою, контекстуальне значення засудження не виникало; якщо ж слово мало значення "полюбити щось, побажати, відчутти прихильність", то часто слова були негативно марковані. Старослов'янськими *благоволити* (СУМ 16-17, II, 93), *благоугодно* (СУМ 16-17, II, 121) своєю формою вказували на "благословення" Бога, тому вживалися лише у позитивних контекстах.

Цікавим видається розвиток значення іменника *возлюбленный* (СУМ 16-17, IV, 179-180). У києворуській мові слово *възлюбленыи* (СДЯ, II, 82) було дієприкметником і означало віддієслівну ознаку "такий, до якого відчують сильну прихильність та любов (у її "божественному" значенні)". Іменник, що теж був утворений від дієслова *възлюбити* (СДЯ, II, 82), *възлюбленикъ* (СДЯ, II, 82) мав би вживатися на позначення об'єкта любові, але означав "обранця (у широкому значенні цього слова)". Очевидно, саме тому вже до XVI – XVII ст. дієприкметник субстантивувався та почав використовуватися як назва титулу чи шановане звертання, що зафіксовано й історичними словниками.

Тобто розвиток соціальних відносин, вплив культури Відродження, яка домінувала тоді в Європі, вплинули на розуміння любові мовцями тієї епохи.

Отже, дослідження емоційного концепту "любов" дозволяє зробити висновки про те, що його розвиток відбувався під впливом домінуючих на певний час ідей. Саме для цього концепту характерний поділ усіх слів, що його репрезентують, на групи за критерієм об'єкта і суб'єкта почуття. Відповідно до цього слова засвідчували семи засу-

дження (щодо людини) чи схвалення (щодо Бога). З часом така диференціація послабилась: найсильніший її вияв – у XI – XIV ст., найслабший – у XX внаслідок впливу суспільства та системи традиційних моральних цінностей. Більшість лексем на позначення кохання сформувалися в українській мові XVI – XVII століть, любові – у киеворуській XI – XIV. Тема видається перспективною для подальшого дослідження, оскільки ще не вивчено зв'язків цього концепту з іншими концептами, зокрема радості, ненависті, прихильності, та структури всієї системи концептів у мові того періоду.

¹Гумбольдт В. фон. Избранные труды по языкознанию. – М., 2000. – С. 234; ²Там само. – С. 68; ³Компанцева Л.Ф. Концепт и концептуальный анализ: аналитическая палитра // Наукові записки Луганського національного педагогічного університету. Вип. 6. Серія "Філологічні науки": Зб. наук праць [Концептологія: світ – мова – особистість] / Луганський національний педагогічний університет ім. Тараса Шевченка. – Луганськ, 2005. – С. 68–98; ⁴Попова Т.О. Психосемантика універсальних етичних концептів в етномовній картині світу: Автореф. дис. ... канд. філол. наук / Київ. нац. ун-т імені Тараса Шевченка. – К., 2004. – С. 6; ⁵Лихачев Д.С. Концептосфера русского языка // Известия РАН: Серия литературы и языка. – 1993. – Т. 52. – № 1. – С. 3–9; ⁶Колшанский Г.В. Объективная картина мира в познании и языке / Отв. ред. А.М. Шахнарович. – М., 1991 – С. 15; ⁷Караулов Ю.Н. Русский язык и языковая личность. – М., 1987; ⁸Гдовська Барбара. Понятие эмоционального концепта // Наукові записки Луганського національного педагогічного університету. Вип. 6. Серія "Філологічні науки": Зб. наук праць [Концептологія: світ – мова – особистість] / Луганський національний педагогічний університет ім. Тараса Шевченка. – Луганськ, 2005. – С. 264–271; ⁹Шаховский В.И. Категоризация эмоций в лексико-семантической системе языка. – Воронеж: Изд-во Воронежского университета, 1987. – С. 7–8; ¹⁰Там само. – С. 96; ¹¹Бабенко Л.Г. Эмотивная лексика в структуре предложения // Классы слов в синтаксическом аспекте. – Свердловск, 1988. – С.145–155; ¹²Степанов Ю.С. Константы: Словарь русской культуры. –3-е изд., испр. и доп. – М., 2004. – С. 423.

Умовні позначення назв джерел

ЕСУМ – Етимологічний словник української мови у 7 т. – К., 1982–2003. – Т. 1–4.

СДЯ – Словарь древнерусского языка (XI–XIV вв.): В 10 т. / АН СССР, Ин-т русского языка; Гл. ред. Р.И. Аванесов. – М., 1988–1991. – Т. 1–4.

Ср – Срезневский И.И. Материалы для словаря древнерусского языка. – М., 1958. – Т. 1, 2.

ССМ – Старославянский словарь (по рукописям X–XI веков) / Р.М. Цейтлин. – 2-е изд., стереот. – М., 1999.

СУМ 16–17 – Словник української мови XVI – першої половини XVII ст. / НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича; Ред.: Д. Гринчишин та ін. – Л., 1994–2004. – Т. 1–11.

РЕЦЕНЗІЇ

А.К. Мойсієнко, д-р філол. наук

У ЦЕНТРИ ДОСЛІДЖЕННЯ – СЛОВО

(Л.А.Лисиченко. Лексико-семантична система української мови.– Харків, 2006).

Царина наукових пошуків у будь-якій сфері людських знань актуалізує як інноваційні проблемні локуси, так і традиційні, вже досліджені у різних концептуальних парадигмах. Традиційність таких об'єктів наукового вивчення не впливає однак на втрату дослідницького зацікавлення ними, і час від часу у вчених з'являється бажання систематизувати набуте знання, описуючи його відповідно до актуальних методик і технологій. У мовознавстві таким традиційним об'єктом досліджень можна вважати лексичну семантику, яка вже протягом не одного століття привертає увагу лінгвістів. Тож нова книга відомого українського мовознавця Л.А.Лисиченко "Лексико-семантична система української мови" (Харків, 2006) презентує актуальну поза часом наукову розвідку, виконану в річищі лексичної семантики і зумовлену потребою узагальнити, структурувати і зафіксувати наявні рівні парадигматичних відношень у лексичній системі, зважаючи на аспекти діахронії та синхронії.

Центром дослідження є слово як одиниця лексико-семантичної системи й основні семантичні процеси в лексиці української мови. Вводячи читача (а книга розрахована на викладачів, студентів-філологів і вчителів, що й зумовило її концептуально-змістовий формат) у контекст наукового викладу питання, автор починає з мовознавчих азів, зокрема з дефініцій таких важливих понять, як слово, лексична система, лексичне значення слова, презентуючи при цьому варіанти визначень, підходів, поглядів, що свідчить про авторську інтенцію акцентувати різновекторність дослідницьких візій щодо поданої проблеми. Важливим для усвідомлення всіх рівнів лексичного значення є поступове заглиблення в його компонентний склад, виявлення семантичних компонентів, зумовлених екстра- та інтралінгвістичними факторами, розуміння об'єктивного та суб'єктивного, мотивованого і немотивованого значень. Ці позиції презентовані авторкою чітко,

послідовно, прозоро, що уможливило адекватне рецепіювання контексту широкою читацькою аудиторією.

Досить повно розкриті питання полісемії слова із виокремленням таких рівнів: структура багатозначного слова – типологічна, понятійна, внутрішня; типи лексичних значень, види розвитку значень, метонімічні перенесення та інше. Так само детально і всебічно розглядаються в монографії явища омонімії, синонімії, антонімії; співвідношення синонімічних та антонімічних зв'язків у структурі багатозначного слова; семантичні макросистеми в лексичному складі (тематичні групи, лексико-семантичне поле, лексико-семантична група). Структуруючи науковий матеріал, Л.А.Лисиченко обирає максимально зручну для рецепції композиційну модель – детальну сегментацію загального тексту на вузькопроблемні частини з графічним виділенням потрібних термінів, дефініцій, понять, ілюстративних фрагментів. Такий підхід позначений прагматичною актуальністю, оскільки сприяє поетапному, логічно-послідовному входженню в матеріал, його кращому осмисленню і запам'ятовуванню. Врешті, це ті формально-змістові маркери, що характеризують рецептивний потенціал книги, розрахованої на відповідний читацький контингент. Мова книги не обтяжена складною лінгвістичною термінологією, всі вжиті терміни семантично прозорі й традиційно усталені, крім того автор намагається аргументувати кожне теоретичне положення переконливим ілюстративним фактажем, схемами, таблицями.

Книга проф. Л.А.Лисиченко є доброю лощією у світі лексичної семантики для кожного, хто цікавиться питаннями лексикології, зокрема структурою лексико-семантичної системи української мови.

Л.І. Шевченко, д-р філол. наук

О.І. Ніка, канд. філол. наук

ЕНЦИКЛОПЕДІЯ УКРАЇНСЬКОГО СЛОВА В БУКОВИНІ:

Стаття-рецензія на видання: Словник буковинських говірок /

За заг. ред. Н.В.Гуйванюк. – Чернівці: Рута, 2005. – 688 с.

У сучасному мовознавстві велике пошанування викликають праці, що позначені увагою до здобутків попередників, продовжують наукову традицію, розгортають у нових дослідницьких парадигмах знання про

мову. Вочевидь, поза дискусією є теза про те, що все нове спирається на вже пізнане, апробоване, описане й систематизоване, навіть за умови, коли нові наукові уявлення заперечують раніше набутий пізнавальний досвід. Зауважимо, у лінгвістиці спадкоємність наукової традиції, школи є особливо важливою: мовні факти добираються і систематизуються багатьма поколіннями мовознавців, а їх наукова концептуалізація завжди є результатом аналізу різних дослідницьких підходів.

З огляду на сказане, видання "Словника буковинських говірок" (Чернівці, Рута, 2005), здійснене колективом філологів Чернівецького університету за науковою редакцією доктора філологічних наук, професора, завідувача кафедри сучасної української мови Н.В.-Гуйванюк і кандидата філологічних наук, доцента кафедри історії та культури української мови К.М.Лук'янюк, є знаковою для національної діалектології працею, що об'єднала наукові зусилля кількох поколінь мовознавців.

Автори словника обґрунтували єдність вихідних методологічних засад щодо принципів організації роботи над говірковим матеріалом й об'єднали у виданні 11 816 діалектних слів, не враховуючи їх фонетичних варіантів. Репрезентований матеріал спирається на записи говіркового мовлення 227 населених пунктів Чернівецької області за період із кінця 50 – початку 60-х рр. ХХ ст. і, що важливо, саме в цей час формується одна з відомих діалектологічних наукових шкіл в Україністиці, яка збирання і систематизацію лексики буковинський говірок здійснює, як уже зазначено, на послідовних методологічних засадах.

Рецензованому виданню передували "Матеріали до словника буковинських говірок" (вип. 1-6, Чернівці, 1971-1979), які мали прекрасну наукову історію: мовні факти, представлені в праці буковинських філологів, уведені до списку обов'язкових джерел авторитетних видань – "Етимологічного словника української мови", "Этимологического словаря славянских языков", інших відомих славістичних видань, покликання на які присутні в кожній ґрунтовній роботі з визначеної проблематики.

Подиву гідний ентузіазм упорядників. Із 1979 р., відколи (не з вини дослідників) було перервано видання "Матеріалів...", фактична робота над опрацюванням говіркового матеріалу не припинялася, щоб у нових умовах повноцінно поновитися і завершитися.

Понадсторічна історія створення *Словника буковинських говірок* відбиває етапи й основні напрямки становлення вітчизняної діалектної лексикографії. Якщо зважити, що основні різновиди діалектних словників представлені сьогодні диференційними (за принципом фіксації лише відмінних від усталеної літературної норми говіркових мовних фактів) і т. зв. повними (де зареєстровано всі присутні в говірках мовні явища, незалежно від їх фіксації в літературній мові), то *Словник* належить до другого типу – в ньому системно й повно відбито складний для наукового опису, архаїчний за реєстром і часовою віднесеністю, поліінформативний український діалект.

На відміну від "Матеріалів...", про які ми вже згадували, "Словник буковинських говірок" постає як наукова цілісність. Автори зазначають, що зосередили зусилля насамперед на опрацювання вже опублікованого матеріалу, передусім на узгодженості реєстру, його розширенні й укладенні. Це є, безумовно, логічним із погляду нової часової віднесеності словника, а також новітніх принципів опрацювання мовних фактів.

Мовознавча робота над матеріалом *Словника* цілком узгоджується з традицією лексикографічного опрацювання діалектної лексики в українському мовознавстві 50-х – на початку 60-х років ХХ ст.; саме з цього часу активно розпочинається збирання й наукове опрацювання діалектного матеріалу, і не лише в Чернівецькому університеті. Масштабність рецензованого проекту забезпечується як повнотою й точністю зафіксованого регіонального лексичного реєстру (на сьогодні *Словник* є найповнішим джерелом уявлень про лексико-семантичну своєрідність цих говірок), так і фаховим використанням наукового інструментарію.

Відповідно до сформованих засад укладання диференційних словників рецензоване видання репрезентує оригінальний лексичний корпус буковинських говірок, що надійно й виважено формувався впродовж століття як науковий спеціальний реєстр, основа лінгвістичних студій, і став результатом плідної наукової співпраці різних поколінь науковців, студентів, носіїв живого діалектного слова Буковини.

Безперечно, *Словник* є не тільки підсумковим фактом багаторічного наукового пошуку, разом із тим він діалектично продовжує глибинну інтерпретацію Слова з погляду історичних, культурологічних прерога-

тив. Лексичний реєстр *Словника* красномовно відображує низку динамічних процесів, що експлікують історію й сучасний стан цього архаїчного говору.

Для вдумливого дослідника відкриваються нові можливості аналізу міжмовної взаємодії з діалектними ремінісценціями, історичних співвідношень у словниковому складі говірок (говору), специфіки частотних архаїчних елементів, кореляція з даними інших діалектних територій української мови та тих мов, які історично впливали на мовнокультурну ситуацію краю. У цьому разі принцип диференційності, закладений в основу побудови *Словника*, спрацьовує на виявлення розходжень із лексикою української мови в її літературній формі (що, проте, не позначається в словникових статтях багатозначних слів: напр., *матка* (с. 280), *мацати* (с. 282) та ін.).

Утім, роздуми над включенням окремих слів до переліку диференційної лексики варто було б, на нашу думку, продовжити: напр., *ніяк* (марно, без користі) (с. 337); *сажанка*; *сажень* (473); *нюняти* (с.341); *нипати* (с. 334) і т. д. Слово *мітла* (1. Комета; 2. Віник) (с. 292) у першому значенні зустрічається, як відомо, в Т. Шевченка.

Прагнення до абсолютної точності спонукає, попри відзначений чималий реєстр локалізмів, шукати паралелі до наведених лексем в інших діалектних зонах української мови, як з'ясувалось, і не тільки південно-західного наріччя. Порівняльно-зіставні студії такого гатунку створюють новий формат акцентування діалектної лексики, її ареального варіювання.

Загалом *Словник* увиразнює фонетичну й граматичну специфіку репрезентованої лексики (і навіть варіативність: *недогів*, *нидосів* (с. 328)), що підтверджується зразками живого мовлення.

Безперечно цінність складають тексти діалектного мовлення, на яких базується *Словник*. Цей текстовий корпус варто було б опублікувати у фонетичній транскрипції та транслітерованому записі зі зразками монологічного, діалогічного та полілогічного говіркового мовлення. Зіставлення системних та індивідуальних рис, опис ідіолектів носіїв говірок уможливило аналіз усного мовлення (в широкому розумінні цього слова) з погляду комунікативної лінгвістики.

Системне (у значенні діалектного диференційного словника) представлення слова в *Словнику* відповідає канонам лексикографічного методу: ідентифікація проводиться за різними критеріями – особли-

востями стилістичного вживання, віднесеністю до певного шару лексики, належністю до центру / периферії словникового складу, відзначення семантичних трансформацій тощо. В окремих випадках лінгвістичний супровід був би доречним: ремарка (пестл.) напр., *мацюпінський* і далі (с. 282); енклітики: *ня* (с. 341).

Важливо, що автори *Словника* є коректними щодо послідовників (як носіїв діалекту, так і філологів), не обмежено перспективу створення нових слів (а отже, і їх лінгвістичного опрацювання), що дозволяє дослідникам більш повно представити реєстр буковинських говірок, чи знайти нові, можливо ще не апробовані форми лексикографічного опису мовного матеріалу.

Зрозумілою є й апеляція укладачів до можливості використання *Словника* "як бази для розгортання регіональних семасіологічних та лінгвогеографічних студій над відповідними говірками". Українська мова в її говірковій (діалектній) повноті вже давно потребує повного лексикографічного представлення. Рецензований *Словник* цілком може слугувати моделлю науковій систематизації діалектного матеріалу, навіть такої складної територіально-мовної єдності як буковинські говірки, що виразно позначені консерватизмом традиції. Думаємо, що і в інших регіональних (і, певною мірою, діаспорних) субмовах можна продуктивно використати досвід дослідників Чернівецького університету.

Словник, як і кожна велика за обсягом матеріалу і складна за формалізованим складом мовних одиниць праця, спонукає до роздумів і побажань. На наш погляд, у лексикографічній паспортизації лексем доцільно було б вказати на мову-донора. Для прикладу: *ябеда* (684 і *ябедник*), *юбка* (683 – і похідне: *юбочка*), *сапоги* (477 і далі – *сапожник*), *самольот* (476) та ін. виразно корелюють із російською, водночас *файний* (575 і далі – *файненький*, *файно*), *сардак* (477 і далі – *сардачина*, *сардачок*), *сарака* (477 і *саракій*), *сабантуй* (472) та ін. виявляють характеристики мовного пограниччя й дифузність процесів, які відбуваються в ньому.

Словник дає можливість дослідникові зосередитися на активних процесах розвитку говіркового мовлення, як прогресивних, так і регресивних, зокрема, потрактованих у контексті соціолінгвістичної проблематики. Так, фіксація в *Словнику* лексеми *шуба* (678 – і далі *шубка*) з поняттєвим обсягом слова, у першому випадку – "зимове пальто з сукна", а в другому – "куртка", дозволяє подумати над:

1) прозорістю семантики запозиченого слова для буковинця, що пов'язано з соціолінгвістичною стратифікацією мовця; 2) лінгвістичною репрезентативністю матеріалу, коли фіксація слівформ мала б більш коректне представлення за умови вказівки на кількість зареєстрованих слововживань і комунікативні контексти.

Дослідникові мови матеріал *Словника* дасть змогу зосередитися на різних лексико-семантичних процесах, що відбуваються в мові, зокрема омонімічних. Так, лексема *итифт* (674), що в говірковому мовленні має значення: 1. Великий дерев'яний кілок; 2. Цвях (відповідно *итифти* – "дрібні цвяхи"), в літературну мову запозичена передусім як термін, зокрема стоматологічний.

Інші фіксовані в *Словнику* лексеми дозволяють заглибитися в історико-культурні аналогії й асоціації, як напр., *ярмурка* (с. 687, "капелюх з вузькими крисами") чи багатозначне слово *яма* (с. 681, – 1. Землянка, житло, виконане в землі без горища з глиняним одно- або двохсхилим дахом, яке іноді виступає над поверхнею; 2. Заст. Примітивна шахта для добування нафти; 3. Вибоїна на дорозі; 4. Підвал, зроблений на подвір'ї чи городі) та ін. І в першому, і в другому випадку спостерігається зміщення семантики, якщо йдеться про значення слова в говірці й мові-першоджерелі, а крім того стає можливим аналіз семантичних зсувів у контексті цивілізаційних процесів, що відбуваються в культурному пограниччі.

Як наукове джерело інформації для філологічного пошуку в галузі історико-етимологічних і культурологічних розвідок, *Словник* є виданням, на яке сподівалися і якого чекали мовознавці. Праця чернівецьких лінгвістів вийшла у світ, і тепер її чекає своя, особлива історія наукового життя, як і кожную серйозну працю, що розширює дослідницьку перспективу українського мовознавства.

ЗМІСТ

ТЕОРЕТИЧНІ ПИТАННЯ МОВНОГО РОЗВИТКУ: ІСТОРИЯ І СУЧАСНІСТЬ

Зубов М.І. Конфесійний контекст народноетимологічного осмислення етноніма <i>сарацини</i>	3
Шевченко Л.І. Семантика поняття "інтелектуальний" в системі лінгвістичних категорій	11
Горобець В.Й. Біля витоків вітчизняної славістики	15
Ніка О.І. Метадискурс: понятійне поле лінгвістичного терміна	25
Гліаді О.І. Праслов'янський шар в гідронімії Сербії, Хорватії, Боснії, Герцеговини та чорногорії. II	31

МОВА ЯК СИСТЕМА І СТРУКТУРА В ЛІНГВОГРАМАТИЧНИХ ІНТЕРПРЕТАЦІЯХ

Дем'янюк А.А. Словотворчі префікси та префіксоїди іменників	42
Чейлитко Н. Антиномія лінійної та структурної організації речення: проблема формального опису	50

ФУНКЦІОНАЛЬНО-СТИЛІСТИЧНІ НАПРЯМИ МОВОЗНАВЧОГО АНАЛІЗУ

Хом'як О.І. Методологічні засади курсу "Мова і культура суспільства" для студентів гуманітарних спеціальностей	54
Калетнік А.А. Неокласичний текст як естетико-художня цілісність у філологічних парадигмах	60
Штельмах М.Л. Діалогічна єдність запитань і відповідей за умов масмедійного інтерв'ю лінгвостилістична інтерпретація	71
Огородник С.М. Сучасний стан лінгвістичних досліджень творчості С.Єфремова	78
Бондар М.В. Стилістична мода на інтертекстуальність в сучасних прозових текстах	83
Трішук О.В. Авторська модальність реферативного тексту	91

ІСТОРИКО-ЛІНГВІСТИЧНІ АСПЕКТИ СУЧАСНОГО МОВОЗНАВСТВА

- Сухова Т.В.** Структурно-стилістичні особливості трьох рукописних староукраїнських купчих першої половини XVIII ст. 103
- Малащук К.О.** Процеси зміщення функціонально-стилістичних параметрів старослов'янizmів к. XVIII – 60-х років XIX ст. 110
- Марушкевич І.М.** Вплив періодичних видань першої третини XX століття на процеси нормалізації та кодифікації української літературної мови 118
- Торба С.А.** Вербалізація емоційного концепту "любов" у мовній картині світу українця XVI – XVII ст. 127

РЕЦЕНЗІЇ

- Мойсієнко А.К.** У центрі дослідження – слово (*Л.А. Лисиченко. Лексико-семантична система української мови.–Харків, 2006*). 134
- Шевченко Л.І., Ніка О.І.** Енциклопедія українського слова в Буковині: Стаття-рецензія на видання: *Словник буковинських говірок/ За заг. ред. Н.В. Гуйванюк. – Чернівці: Рута, 2005. – 688 с.* 135

CONTENTS

THEORETICAL QUESTIONS OF THE LANGUAGE DEVELOPMENT: HISTORY AND PRESENT

Zubov M.I. Theological context of the folk etymological interpretation of the ethnonym Sarasins	3
Shevchenko L.I. Semantics of the notion "Intellectual" within the system of linguistic categories	11
Horobets V.Y. At the beginnings of the native Slavonic studies	15
Nika O.I. Metadiscours: the notional area of the linguistic term	25
Iliadi O.I. The old-slavonic stratum in hydronymy of Serbia, Croatia, Bosnia and Hercegovina. II	31

LANGUAGE AS SYSTEM AND STRUCTURE WITHIN LINGUISTIC INTERPRETATIONS

Demyanyuk A.A. Word-formative prefixes and prefixoids of nouns	42
Cheilytko N. Antinomy of linear and structural sentence organisation: the problem of formal description	50

FUNCTIONAL STYLISTIC LINES OF LINGUISTIC ANALYSIS

Khomyak O.I. The methodological basis of the course "language and culture of society" for students of the humanities specialities	54
Kaletnik A.A. Neoclassical text as an aesthetical-artistic unity at philological paradigms	60
Shtelmakh M. L. Dialogical unity of questions and answers under the conditions of the mass media interview. linguastylistic intrpretation	71
Ogorodnyk S.M. Modern state of linguistic studies on S. Efremov works	78
Bondar M.V. Stylistic tendency to intertext processes in modern prose	83
Trystchuk O.V. Autor modality of abstract text	91

HISTORICAL LINGUISTIC ASPECTS OF MODERN PHILOLOGY

Sukhova T.V. Structural and stylistic features of three hand-written old ukrainian purchase acts of the first half of XVIII century	103
Malashchuk K. O. Processes of displacement of functional stylistic parameters of Old slavonisms at the end of XVIII – 60 years of XIX senturis	110
Marushkewych I. The influence of newspapers on the normalization and codification of Ukrainian literary language at the beginning of the XX th century	118
Torba S. Emotional concept "love" in Ukrainian language world model of XVI – XVII centuries	127

REVIEWS

Mojsienko A.K. In the center of research word	134
Shevchenko L.I., Nika O.I. An Encyclopedia of the Ukrainian word in the Bukovina	135

Оригінал-макет виготовлено Видавничо-поліграфічним центром "Київський університет"

Підписано до друку 05.11.07. Формат 60x84^{1/16}. Вид. № 145. Гарнітура Times. Папір офсетний.
Друк офсетний. Наклад 100. Ум. друк. арк. 8,37. Обл.-вид. арк. 7,97. Зам. № 27-4150.

Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет"
01601, Київ, б-р Т. Шевченка, 14, кімн. 43
☎ (38044) 239 32 22; (38044) 239 31 72; факс (38044) 234 31 28
e-mail: vydav_polygraph@univ.kiev.ua
<http://vpc.univ.kiev.ua>
Свідоцтво внесено до Державного реєстру ДК № 1103 від 31.10.02.